

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: « Multikulturalizm »

FAKÜLTƏ: Qiyabi

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU №3. «Dini müxtəliflik və multikulturalizm»

Tərtib etdi: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş müəllimi,
polis baş leytenantı

Rəşad Qasimov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № «_____» _____2016-cı il

B A K I   2 0 1 6

MÖVZU №1. Dini müxtəliflik və multikulturalizm.

P L A N:

Giriş:

- 1. Azərbaycanca dinlərin tarixi**
- 2. Dini-etik təlimlərdə tolerantlıq və multikulturalizm ideyaları**
- 3. Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri**

Nəticə:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni. № 10, 2004.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. s.81-120
3. Dövlət və din jurnalı. Noyabr, 2006.
4. Əliyev E. Azərbaycanda Zərdüştilik. Bakı, Çəşoğlu, 2002, s. 8-28
5. Əliyev H. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir, Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1999.
6. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyət. Bakı-2012.s.65-88
7. Əliyev R. Din. Əxlaqa aparıcı yol. Bakı 2005, s. 13-18
8. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər, Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007.
9. Hüseynov, Sakit. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik, Bakı, Təknur, 2012.
10. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. Bakı, Elm, 1994, s. 6 -114; 147 -165
11. İmanov H, A. Əhədov. Orta əsr islam şərqində fəlsəfi fikir. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı,1998
12. Orucov, H. Azərbaycanda din: ən qədim dövrdən bu günədək, Bakı, CBS Polygraphic production, 2012.
13. Quluzadə, Musa. Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri (İslam dininin təmsalında 1920-2000-ci illər), Bakı, Açıq dünya, 2002
14. Qurbanov, Əsədulla. Beynəlxalq münasibətlərdə din-islam amili, Bakı, Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2000
15. Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, s.13-18; 215; 225-235
16. Xəlilov S. Şərq və Qərb. Ümumbəşəri ideala doğru. B.: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 2004,
17. http://www.azerbaijan.az/portal/General/Religion/traditionReligion_a.html.
18. <http://scwra.gov.az/pages/181/>.

GİRİŞ

Azərbaycanın mədəniyyətlər qovşağında yerləşməsi, həm dini azad fikirliyin və tolerantlığın olmasına, həm də yeni dini cərəyanların zaman-zaman yaranmasına və inkişafına zəmin yaratmışdı. Azərbaycan olduqca unikal bir mədəniyyətə malikdir. Bu torpaqda uzun əsrlər boyu dünyanın ən aparıcı mədəniyyət sistemlərinin təbii, tarixi inteqrasiyası baş vermişdir. Bu torpaqda atəspərəstlik, türk, iran, qafqaz, yəhudi, xristian, islam, Şərqi, Qərbi, slavyan, sosializm və s kimi müasir dünya sivilizasiyasını formalaşdıran mədəniyyətlər çulğalaşmış, dünyanın inkişafı üçün nümunə olan mədəniyyət, inkişaf modelləri yaratmışdır.

Polietnik və çoxkonfessiyalı Azərbaycanda formalaşmış multikulturalizm dəyərlərinin dini müstəvidə əks-sədasının köklərini də araşdırmaq xeyli maraqlıdır və bunları milli-mədəni irsimizin məşhur nümunələrində aydın görürük.

Müasir dünya bütün dinləri qloballaşma zəminində düşünməyə vadar edir. Əsasən də monoteist dinlərin kəsişmə nöqtələrində bir-birinə zidd olmayan, uyğun düşüncə aşılardan müxtəlif əhklamların semantik təhlilini aparmaqla və bunların bəşəri dəyərlərini nəzərə çarpdırmaqla problemin həllinə nail olmaq mümkündür. Bu zaman müzakirə nəinki tarixi və ya statistik tədqiqat kimi formal xarakter daşıyır, həmçinin geniş fəlsəfi təhlil şəklini də ala bilər.

Dinin çox güclü təsir vasitəsi olduğu inkaredilməzdir. Çünki o, bir çox insanın mənəvi istinadgahıdır. Din inanlı insanların şüur labirintlərindən keçərək, onlara həyata münasibətdə ümid verə biləcək sosial fenomendir, onların iç dünyasına tutulan çıraqdır. Burada sakrallıq əsas götürülərək riyakarlıq, haramlıq kimi mənəvi qüsurlara sədd çəkilir. Deməli, niyyəti düz olan insan dindən yararlına bilər. Yaradana xidmət etmək bu qəbil insanlar üçün böyük hikmət kəsb edir. Tanrıya xidmət etməklə, yəni dini normalara və əhklamlara sadıq qalmaqla insan öz səadətinə, əminliyinə qovuşa bilər. Dinin cəmiyyətdə oynadığı psixoloji rolundan irəli gələrək, tanrıya inanan insan dində mətinlik, səbirlilik, iradəlilik, başqasına itaət etməmək kimi keyfiyyətlərə yiyələne bilər.

Sual 1. Azərbaycanca dinlərin tarixi

Əlverişli iqlimə, münbit torpaqlara və gözəl təbiətə malik Azərbaycan bütün dövrlərdə cəlbedici və diqqət mərkəzində olub. Şübhəsiz ki, Azərbaycan ərazilərində müxtəlif tarixi dövrlərdə çoxsaylı etnik və dini qrupların məskunlaşmasında bu amil böyük rol oynayıb. Amma inkaredilməz faktdır ki, bu məsələdə coğrafi şərait yeganə amil deyil. Müxtəlif xalqlara və dinlərə mənsub insanların Azərbaycana pənah gətirməsinin əsas səbəbi bu ölkədə yaşayan insanların mədəniyyəti və onların xarakterik keyfiyyətinə çevrilmiş tolerantlıq xüsusiyyətidir. Bu, elə bir sərəvətdir ki, min illər boyu heç bir qüvvə onu Azərbaycan xalqından ala bilməyib, əksinə, əsrlər keçdikcə daha da zənginləşib və möhkəmlənib.

Səmavi dinlərə qədər Azərbaycan ərazilərində bütperəstlik hökm sürmüşdür. Amma bu dövrdə bəzi inanclara, xüsusilə, oda, suya, ağaca və səma cisimlərinə inam daha güclü olmuşdur. Min illərin keçməsinə baxmayaraq, bu inamın əlamətləri insanların yaddaşında qalmış və bu gün də onların həyat tərzində özünü büruzə verir. Məsələn, ilk insandan üzü bəri oda bütün dövrlərdə qoruyucu, müqəddəs təmizləyici qüvvə kimi baxılmışdır. Odun hər cür çirkinliyi yox etdiyinə və insanlara təmizlik gətirdiyinə inam bəslənmişdir. Ümumiyyətlə, həyatın mövcudluğunu şərtləndirən əsas komponentlər kimi od, su, torpaq və hava İslamın yayılmasına qədər Azərbaycan ərazilərində yaşayan insanların etiqadında önəmli yer tutmuşdur. Atəşperəstlik də bu təsəvvürlərlə bağlı inanclar zəminində meydana çıxmışdır. Azərbaycan ərazisində məskunlaşan əhalinin böyük bir qismi odu müqəddəsləşdirmiş, ona sitayiş etmişdir.

Novruz bayramı ilə günümüzədək gəlib çatan od ayin və mərasimləri Azərbaycanda atəşperəstliyin güclü ənənələri olduğunu göstərir. Azərbaycan ərazisində Atropatənanın dini mərkəzi Qazakada, Bakı, Şamaxı, Salyan və Lənkəranda atəşgədələr olmuşdur. Suraxanıdakı atəşgah Hindistandan gələn atəşperəstlərə xidmət üçün XVIII əsrdə tikilmişdir.

Qafqaz Albaniyasında atəşperəstlik xristianlıq tərəfindən təqibə məruz qalsa da, mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir. İslamın Azərbaycana gəlişi ilə atəşperəstlik tədricən əhəmiyyətini itirmiş və aradan qalxmışdır.

Bütperəstlik. Çoxallahlıqla bağlı inancların məcmusu kimi bütperəstlik ibtidai dinlərin zəminində yaranmışdır. Azərbaycan əhalisinin bütperəstlik təsəvvürlərinin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır və animizm (ruh mənasını daşıyan latın sözü “anima”dan əmələ gəlmişdir. Ruhların mövcudluğuna, heyvanların, bitkilərin, cansız cisimlərin, təbiət qüvvələrinin ağılı olduğuna, onların fəvqəltəbii qüvvəyə malik olduğuna etiqad animizm adlanır), fetişizm (cansız cisimlərə, qayalara, ağaclara, gildən düzəlmiş bütələrə, insanabənzər təsvirlərə sitayiş fetişizm adlanır) totemizm (bir soya, tayfaya mənsub adamlarla bir heyvan və ya bitki növü, bəzən də hansısa təbiət hadisəsi arasında əlaqə, mənşə və qan qohumluğu olduğuna inanc), şamanlıqdan (sehrçinin, türkəçarəçinin vəcd halında cuşa gələrək ruhlara əlaqə girməsi, şər ruhları qovması) tutmuş tanrıçılığa qədər müxtəlif xalq inanclarını ehtiva edir. Filoloji və etnoqrafik araşdırmalar ölkə ərazisində bütperəstliyin mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Arxeoloji qazıntılar Xınıslı, Dağkolanı,

Çıraqlıda qədim tarixə malik iri daş bütlər, İsmayılıda antropomorf fiqurlar, Mingəçevirdə gil heykəllər aşkar etmişdir. Dədə Qorqud dastanlarında tanrıçılıq inanclarına aid nümunələr tapmaq mümkündür.

Bütpərəstliklə bağlı ayıncılık çox vaxt sintez halında təmsil olunmuşdur, yəni inanclar bir-birindən az fərqlənmiş, biri digərindən təsirlənmiş, bir-birini tamamlayaraq bölgə əhalisinin mənəvi dəyərlər sisteminin təşəkkülündə birgə iştirak etmişdir. Qədim Azərbaycan ərazisində ölmüş əcdadların ruhlarına, qayalara və ağaclara (qayın, palıd və s.), müxtəlif təbiət hadisələrinə və səma cisimlərinə pərəstiş güclü olmuşdur. Tanrı xan adı ilə tanınan palıd ağacına da pərəstiş edilir, at qurban kəsilirdi. Musa Kalankatlı Alban hökmdarlarının xristianlığı yaymaq üçün bütpərəstliyə qarşı çağırışları, ağac bütləri kəsib atmaları barədə məlumat vermişdir.

Zərdüştilik. Zərdüştilik tarixən Azərbaycan ərazilərində yaranaraq digər ərazilərə yayılmışdır. Adətən, atəşpərəstliyi zərdüştilik dini ilə eyniləşdirirlər. Əslində zərdüştilik atəşpərəstliyin içindən çıxsa da, müstəqil din kimi meydana gəlmişdir. Halbuki, hər iki inam müstəqil din sahələri kimi meydana gəlib və onların yaranması bilavasitə Azərbaycan əraziləri və xalqı ilə bağlıdır.

Zərdüştü əqidələrində od mühüm yer tuturdu və buna görə zərdüştüləri çox vaxt atəşpərəst hesab edirlər. Zərdüştilər ölmüş adamların cəsədlərini murdar hesab etdikləri üçün torpağa tapşırırmı, dağlarda hazırladıqları xüsusi yerlərdə saxlayırdılar ki, qurd-quş yesin. Yalnız bundan sonra təmizlənmiş sümüklər yığılaraq dəfn edilirdi.

Zərdüştiliyə qədər dünyada müxtəlif dinlər və inanclar olub, amma onların hamısı məhəlli xarakter daşıyıb və demək olar ki, yarandığı bölgənin sərhədlərini aşı bilməyib. Üç böyük imperiyanın dövlət dini olmuş zərdüştilik nəinki məhəlli din anlayışının sərhədlərini aşmış, hətta ilk dəfə qədim dünyada mükəmməl din, dünyagörüşü, əxlaq və məişət, mənəviyyat prinsipləri toplusu yaratmışdır. Bu dinin özəlliyi ondadır ki, onun yaradıcısı sayılan Zərdüşt özünə qədər mövcud olan ilahların hamısını rədd edərək yeganə Allah - Hörmüzü kainatın və bütün canlı varlıqların yaradıcısı kimi irəli sürüb. Bu baxımdan, bütpərəstlikdən fərqlənən Zərdüştilik bütpərəst dinlərlə səmavi dinlər arasında ayrıca bir mərhələ təşkil edir.

Bu dinin əhatə dairəsi yalnız Azərbaycanın tarixi əraziləri və Yaxın Şərqlə məhdudlaşmamış, Qərbə, xüsusilə qədim yunan və Hind mədəniyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Tarixi faktlar, eləcə də bizə gəlib çatmış yunan tarixçi və filosoflarının əsərləri sübut edir ki, zərdüştiliyin müqəddəs kitabı olan Avesta, xüsusilə, bu kitabı yaradan maqlar, onların təlimində və atəşpərəstlik dinində islahat aparmış Zərdüşt yunan mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynayıb. Bəlkə, elə buna görədir ki, ingilis tədqiqatçısı Meri Boys Zərdüştiliyin bəşəriyyətə bütün digər etiqad növlərindən daha artıq dərəcədə təsir göstərdiyini iddia edir.

Əksər tədqiqatçılar təsdiqləyir ki, Zərdüştün dövrünə qədər analoqu olmayan ideyaları nəinki onun ardıcıllarına, hətta qədim dövrün bir çox aliminə - Platona, Aristotelə, Hermippinə və başqalarına güclü təsir göstərüb. Uzun tarixi dövr ərzində dövlət dini statusunu qoruyub saxlayan zərdüştilik VII əsrdən etibarən, yəni İslamın yayılması ilə əlaqədar zəifləməyə başlayıb. Təsir dairəsi bu qədər geniş olan, Hindistanda və İranda

indiyədək mənsubları yaşayan zərdüştilik Azərbaycanın tarixi ərazilərində yaranmış və Azərbaycan xalqının bəşəriyyətin mədəni dəyərlər sistemində ərməğan etdiyi ilk böyük töhfədir.

Zərdüşti əqidələri e.ə. III əsrdən etibarən ehkam səciyyəsi daşımağa başlamışdır. Azərbaycan ərazisində Dərbəndə qədər zərdüştilik sasanilərin hərbi-siyasi uğurları ilə bağlı olaraq yayılmağa başlamışdır. Yeni dinin təbliği məqsədilə bu ərazilərə iranlı zərdüştilər köçürülürdü. Eyni zamanda Azərbaycanda zərdüştilik yerli xüsusiyyətlər də kəsb etmişdir. Azərbaycan ərazisində nüfuz dairəsini genişləndirmək üçün sasanilərlə bizanslılar arasında şiddətli mübarizə getmiş, nəticədə gah zərdüştilik, gah da xristianlıq güclənmişdir. Belə bir şəraitdə bölgəyə gələn islam sürətlə və nisbətən dinc yolla yayılmaq imkanı əldə etmişdir.

Yəhudilik .Azərbaycan xalqının bu zənginliyini təsdiqləyən və min illər ərzində ondan faydalanan xalqlardan biri də yəhudilərdir. Azərbaycanda məskunlaşmalarının tarixi 2600 il öncəyə gedib çıxan yəhudilərin bu böyük tarixi dövr ərzində azərbaycanlılar tərəfindən nə vaxtsa dini ayrı-seçkiliyə məruz qalmalarına dair heç bir fakt yoxdur.

Yəhudilər Azərbaycana gəlməmişdən əvvəl bu ərazilərdə müxtəlif dinlər və inanclar olub, lakin onların heç biri kənardan gəlməyib, burada formalaşmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycana kənardan gəlmiş ilk din olan yəhudilik həm də bu ərazilərdə yayılan ilk səmavi dindir. Azərbaycanda ən qədim yəhudi icması sayılan dağ yəhudiləri bizim eradan əvvəl VI əsrdə Yerusəlimdə birinci xram adlanan məbədin sökülməsi nəticəsində vətənlərini tərk etmiş qədim yəhudi qəbilələrinin nəslindəndirlər.

Azərbaycanda üç yəhudi icması - dağ, əşkinazi və gürcü yəhudiləri icmaları mövcuddur. Bütövlükdə ölkədə yəhudilərin sayı təxminən 16.000-dir. Bunlardan 11.000-i dağ yəhudiləridir ki, təxminən 6.000-i Bakıda, 4.000-i Qubada, min nəfəri isə digər şəhərlərdə yaşayır. Dağ yəhudiləri hazırda ölkədəki bütün yəhudi diasporu arasında çoxluq təşkil edir. Əşkinazi yəhudilər 4,3 min nəfərdir. Onların əksəriyyəti Bakıda və Sumqayıtda yaşayır. Gürcü yəhudiləri təxminən 700 nəfərdir. Onların ölkəmizə gəlişi əsasən XIX əsrin sonuna, sənaye bumu dövrünə təsadüf edir.

Bir fikrə görə, ən qədim yəhudi icmalarından olan dağ yəhudiləri mənşəcə bir vaxtlar Assuriya və Babil şahları tərəfindən Fələstindən çıxarılmış və Midiyada məskunlaşdırılmış İsrail oğulları nəslindəndirlər. Onların əcdadları yəhudiliyə ilk iman gətirmiş insanlar olmuş, Fələstindən kənarda yaşamış və xristianlıq yəhudiliyin içindən çıxan bidətçi bir fırqa kimi təşəkkül tapmağa başlayanda İsa Məsihi təqib edənlər arasında olmamışlar. Elə Midiyada ikən onlar tatlarla qaynayıb qarışmışlar. Bunun təsiri altında dağ yəhudiləri fars dilinin qədim arami və yəhudi sözləri ilə qatışıq bir ləhcəsi olan tat dilində danışirlər.

Başqa tədqiqatçıların fikrincə, dağ yəhudiləri Şərqi Qafqaza Sasani hökmdarı Xosrov I Ənuşirəvan (531-579) tərəfindən köçürülmüşlər. Hökmdar Qafqazda qalalar tikdirir, şəhərlər saldırır, bu şəhərlərdə Mesopatamiyadan köçürtdüyü farsları və yəhudiləri yerləşdirirdi. Dağ yəhudilərinin danışdıqları tat dili də həmin dövrdən miras qalmışdır.

Hər halda deyə bilərik ki, dağ yəhudiləri Azərbaycana sasanilərin siyasəti ilə bağlı olaraq 15 əsr bundan qabaq gəlmiş, imperiyanın təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə sərhəd məntəqələrində yerləşdirilmiş, yerli əhali ilə sıx təmasda olsalar da, dinlərini, adət-

ənənələrini, həyat və düşüncə tərzlərini qoruyub saxlamışlar. Dağ yəhudiləri əqidə məsələlərində əşkinazi yəhudilərlə müqayisədə daha ortodoksadılar.

Hazırda Bakıda, Oğuzda, Qubada dağ yəhudilərinin bir neçə sinaqoqu fəaliyyət göstərir. Qubadakı Krasnaya Slobada qəsəbəsi bütün postsovet məkanında dağ yəhudilərinin kompakt yaşadıqları yeganə yerdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra buradakı yəhudi icmaları daha da fəallaşmış, beynəlxalq yəhudi təşkilatları ilə əlaqələrini möhkəmlətməmiş, öz dini məktəblərini, mədəniyyət mərkəzlərini, cəmiyyətlərini, klublarını və qəzetlərini yaratmışlar. 2003-cü il martın 9-da Bakıda Avropada ən böyük yəhudi sinaqoq açılmışdır.

Yəhudi dininə mənsub insanlar təkcə Azərbaycanda yox, dünyanın əksər ölkələrində yaşayırlar və məlum məsələdir ki, onlara münasibət hər yerdə eyni deyil. Amma Azərbaycanda bu dinin mənsublarına bütün tarixi dövrlərdə münasibət birmənalı olub, hansısa yəhudi nə vaxtsa özünü «ögey övlad» kimi hiss etməyib, əksinə, böyük bir ailənin bərabərhüquqlu üzvü kimi həmişə onun rifahı və inkişafı üçün çalışıb. Ümumiyyətlə, yəhudilərə göstərilən münasibətə görə Azərbaycan yalnız İsrailə müqayisə oluna bilər. Bu fikir təkcə azərbaycanlıların və bu ölkədə yaşayan yəhudilərin yox, həm də başqa dövlətlərin, o cümlədən İsrail vətəndaşı olan yəhudilərin təsdiqlədikləri həqiqətdir.

Xristianlıq. Xristianlıq Azərbaycan ərazisinə yeni eranın ilk əsrlərində, hələ İsa Məsihin həvariləri dövründə Qafqaz Albaniyası vasitəsilə nüfuz etmişdir. 70-ci ildə Yerusəlimin (Qüdsün) süqutundan sonra yəhudilərin Qafqaza köçürülməsi güclənir. Gələnlər İsanın göstərdiyi möcüzələrdən danışırlar. Bu cür təbliğin təsiri altında bölgədə ilk xristian icmaları yaranır. Albaniyada xristianlığın yayılmasında bu dövr *həvari dövrü* adlanır və həvarilərdən Varfolomey və Faddeyin adları ilə bağlıdır. Həvari Faddeyin şagirdlərindən olan Yelisey Yerusəlimin birinci patriarxi Yakovun xeyir-duası ilə yeni dini təbliğ edə-edə Aqvan diyarına gəlib çıxmış və Kiş adlı yerdə kilsə tikmişdir. Bu kilsə Ermənistandakı birinci xristian kilsəsindən qabaq tikilmişdir.

313-cü ildə Roma imperatoru Konstantin xristianlığa etiqad üzərindən qadağanı götürəndə Alban hökmdarı Urnayr xristianlığı dövlət dini elan edir. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycanda xristianlığın yayılmasının *qrekofil dövrü* adlanan yeni dövrü başlanır. Akademik Z.Bünyadov göstərir ki, Urnayr, II Vaçə və III Vaçaqan ölkədə xristianlığı yaymaq üçün mübarizə aparmışlar. IV-V əsrlərdə ruhanilik və kilsə iyerarxiyası təşəkkül tapır. Katolikosun göstərişi ilə feodallar öz ərazilərində kilsə üçün xüsusi yerlər ayırırdılar. Bölgədə kilsələr tikilir, dini kitablar siryani, arami və yunan dillərindən Alban dilinə tərcümə edilirdi.

Azərbaycan tarixinin xristianlıqla bağlı məqamları təkcə İslamdan öncəki dövrə aid deyil, əksinə, İslam Azərbaycanda aparıcı dinə çevrildikdən sonra da bu ərazilərdə xristianlar yaşayıb və ümumi mədəniyyətimizin formalaşmasında yaxından iştirak ediblər. Üstəlik müəyyən tarixi dövrlərdən başlayaraq bu dinin müxtəlif qolları - pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq, eləcə də lüteranlıq ölkəmizdə yayılıb və yaşamaq hüququ qazanıb.

Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən və Rusiya işğalından sonra bölgədə fərqli dini mühit formalaşmış ki, onun təsiri hələ də davam edir. Çünki Rusiyanın işğalından sonra

xristianlığın pravoslav və lüteran qoluna mənsub xeyli sayda insan kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycana köçürüldü və ölkədə əhalinin istər din, istərsə də məzhəb baxımından tərkibi xeyli dəyişdi. Şübhəsiz, XIX əsrin ikinci yarısında Bakıda neft sənayesinin inkişafı nəticəsində işləmək üçün müxtəlif ölkələrdən Azərbaycana gələn insanların sayı xeyli artdığından əhalinin dini tərkibi daha da zənginləşdi. Bunu həmin dövrdə Bakının dini xəritəsi də təsdiqləyir. 1913-cü ilin məlumatına görə, Bakıda 76 min 927 xristian, 9 min 592 yəhudi, 3 min 801 lüteran, 2 min 902 katolik, 4 min 496 sektant, 262 nəfər təriqətçi yaşayıb və həmin dövrdə Azərbaycanda məscidlər, pravoslav baş kilsələri, kiçik kilsələr, kirkxa və sinaqoqlar, məbədlər və s. fəaliyyət göstərib. Məhz bu dövrdə Roma-katolik, lüteran və bir sıra protestant icmaları formalaşmış. Bütün bunlar onu göstərir ki, tarixən çox konfessiyalı ölkə olan Azərbaycanda tolerantlıq prinsiplərinin qorunması üçün münbit şərait olub və təkcə ölkənin yerli əhalisi yox, hətta əcnəbilər də bu mühihtdən maksimum bəhrələniləblər.

Alban-udi xristian kilsəsi. Azərbaycanda xristianlığın tarixi Alban kilsəsindən başlayır. Qədim qaynaqlar sübut edir ki, Alban kilsəsi nəinki Qafqazda, hətta bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdən biridir və apostol mənşəlidir. Alban kilsəsinin qədimliyini təkcə tarixi faktlar yox, həm də mövcudluğunu dövrümüzdə qədər qoruyub saxlamış qədim alban məbədləri təsdiqləyir.

Alban katolikosunun iqamətgahı Çola şəhərində yerləşirdi. 552-ci ildə iqamətgah Bərdəyə köçürülmüşdür. İslam fəthatlarından, xüsusilə Alban mülkiyyətinin süqutundan sonra ölkədə xristianlığın rolu zəifləmiş, kilsələrdə ibadət erməni dilində aparılmış, Alban dili sıxışdırılmışdır. VIII-IX əsrlərdə Azərbaycan ərazisində müstəqil dövlətlər yarananda Alban kilsəsi yenidən avtokefal kilsə statusunu bərpa etmişdir.

Xristianlıqla bağlı araşdırmalar aparən tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə, Şəkiddə yerləşən, «Şərqi kilsələrinin anası» sayılan və günümüzdə qədər qorunub saxlanılan Kiş kilsəsi Qafqazda ilk xristian məbədidir. Əslində dövrümüzdə qədər gəlib çatmış və böyük əksəriyyəti Qarabağ, Qəbələ-Şəki-Zaqatala bölgəsində yerləşən alban abidələri xristian Azərbaycan türklərinin xristian mədəniyyətinə, ümumilikdə, bəşəriyyətin mədəni dəyərlər xəzinəsinə ən böyük töhfəsidir.

Təəssüf ki, Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti aparən təcavüzkar Ermənistan Azərbaycan xalqının tarixində böyük bir mərhələni təşkil edən alban abidələri saxtalaşdırılaraq qriqoryanlaşdırılmışdır. Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdə saxtalaşdırdığı alban məbədlərini dünyada erməni abidələri kimi qələmə vermişdir. Halbuki, həm tikilişinə, həm memarlıq xüsusiyyətlərinə, həm də dini atributlarının formasına görə alban abidələri erməni kilsələrindən fərqlənir və alban ənənələri erməni kilsəsi ilə müqayisədə alban kilsəsinin daha qədim olduğunu təsdiqləyir.

Çar Rusiyası tərəfindən Qarabağa köçürülən ermənilərin hiyləsinə uyan Rusiya çarı 1836-cı ildə fərman imzalayaraq Alban kilsəsini ləğv edir, Alban məbədləri, kilsəyə aid olan bütün avadanlıq və sənədlər erməni apostol kilsəsinə verilir. Bu şəraitdə udilər ya qriqoryanlıqı qəbul edib erməni olmalı, yaxud dinsiz insanlara çevrilməli idilər. Lakin onlar misilsiz qəhrəmanlıq göstərib 160 ildən çox bir dövrdə öz dininə, adət-ənənələrinə, dininə, tarixi vətəninə sadıq qalmış, erməniləşməmiş, əksinə 1836-cı ildə həyata keçirilən tarixi ədalətsizliyi həmişə aradan götürməyə çalışmışlar. Udili ziyalıların təşəbbüsü ilə 2003-cü

ildə Alban-Udi xristian icması yaradılmış və müvafiq qaydada dövlət qeydiyyatından keçmişdir. İcmanın qeydiyyatı Alban apostol avtokefal kilsəsinin dirçəldilməsi, ümumiyyətlə, tarixi ədalətsizliyin aradan qaldırılması yolunda ilk addımdır. Azərbaycan hökumətinin dəstəyi ilə Şəki rayonunun Kiş kəndində yerləşən və Qafqazda kilsələrin anası hesab olunan apostol Yelisey kilsəsi bərpa edilmiş, 2006-cı ildə isə udlərin kompakt halda yaşadığı Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsindəki «Çotari» Alban-udi kilsəsinin rəsmi açılışı olmuşdur. Təbii ki, Alban-udi xristian icmasının dirçəldilməsi və alban abidələrinin bərpası tarixi ədalətsizliyin aradan qaldırılması, ölkəmizdəki tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanması baxımından təkcə Azərbaycan deyil, həm də bütün dünya tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Alban-udi xristian dini icmasının qeydiyyat alınması formal olaraq digər icmaların qeydiyyatından fərqlənməsə də, xarakter, məzmun, dini və siyasi əhəmiyyət baxımından çox əlamətdar bir hadisədir. Bu gün Udi etnosuna mənsub olan insanların sayı dünyada 10.000-ə qədərdir ki, onların 6000-i Azərbaycan ərazisində, o cümlədən 4.400-ü kompakt şəkildə Qəbələ rayonunun Niç kəndində yaşayır.

Pravoslavlıq. Azərbaycana XIX əsrin əvvəllərindən etibarən rus çarizminin bölgədə yeritdiyi "köçürmə siyasəti" çərçivəsində nüfuz etməyə başlamışdır. Bakıda ilk pravoslav kilsəsi 1815-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır.

Rus pravoslav kilsəsində baş verən parçalanmanın ağır nəticələrindən sığortalanmaq üçün sektant xristianların Qafqaza sürgünü başlanır. Azərbaycanda ilk rus köçkünləri 1834-cü ildə Şamaxı qəzasında Altı-Ağac kəndini, 1838-ci ildə Lənkəran qəzasında Vel kəndini, 1842-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında Boris - Ruslar, 1844-cü ildə isə Slavyanka kəndlərini salırlar. 1868-ci ildə Bakı quberniyasının ərazisində 21 sektant kəndi var idi ki, burada 13 min sektant yaşayırdı.

Pravoslavlığın Azərbaycanda yayılmasında, yeni kilsə və ibadət evlərinin inşasında Azərbaycanlılar da fəal iştirak etmişlər. Məsələn Bakıda yeni «Aleksandr Nevski» kafedral kilsəsinin tikilməsinə həm müsəlmanlar, həm də yəhudilər maliyyə yardımı etmişlər. Müsəlman ruhanilər dindarları kilsənin tikintisinə yardım göstərməyə çağırmış, hətta müsəlman qadınlar öz gümüş zinət əşyalarını metal zənglərə əlavə olunması üçün kilsəyə bağışlamışlar. Başqa bir fakt: Arxangel Mixail məbədi yanan zaman bir çox müsəlman onun bərpasına kömək göstərmişdir. Pravoslav ruhanilər bunun səbəbini soruşduqda isə belə cavab veriblər: «Tanrının evi yanan şəhərə müsibət üz verər».

Katoliklik. Azərbaycanda xristianlığın yayılma tarixində katoliklik ayrıca səhifə təşkil edir və bu səhifənin yaşı əsrlərlə ölçülür. Azərbaycanda hələ orta əsrlərdən yayılmağa başlayan katoliklik XIV əsrin əvvəllərindən etibarən, xüsusilə, XVII-XVIII yüzilliklərdə geniş yayılıb, hətta Azərbaycanın ən iri şəhərlərində katolik monastrları, missiya və məktəbləri fəaliyyət göstərmişdir.

Tarixi sənədlər katolik missionerlərin çoxsaylı xeyriyyə, tərcümə və tibb fəaliyyətlərindən, yerli əhaliyə göstərdikləri yardımlardan xəbər verir. Xüsusilə, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində - neft bumu dövründə Bakıya çoxsaylı katoliklər köçmüş və Azərbaycanda katolik kilsəsinin həyatında yeni mərhələ başlamışdır.

Bakıda ilk Roma-katolik prixodu XIX əsrin 50-ci illərində rus ordusu tərəfindən hərbi katoliklərin Qafqaza sürgün edilməsi ilə əlaqədar olaraq yaradılmışdır. Prixod Tetri-Skarodakı (Gürcüstan) Roma-katolik hərbi prixoduna tabe idi. 1882-ci ildə Bakı prixodu müstəqilləşir. 1895-ci ildə Müqəddəs Məryəmin Bakirə Hamiləliyi şərəfinə kilsə, 1903-cü ildə isə Bakı qəbiristanlığında Müqəddəs Xaç kilsəsi tikilir. 1909-1912-ci illərdə Bakının gözəl memarlıq abidələrindən sayılan yeni Müqəddəs Məryəmin Bakirə Hamiləliyi kilsəsi qotik üslubda inşa edilir. Sovet dövründə kilsə dağıdılmışdır. 1999-cu ildə Bakıda Roma-katolik icması yenidən bərpa olunur. 2001-ci ildə icma öz ibadət evini yaradır. 22-23 may 2002-ci ildə Roma-katolik kilsəsinin sabiq başçısı Papa İoann II Pavel Bakıda rəsmi səfərdə olmuşdur. 2008-ci ildə Bakıda Roma-katolik kilsəsi üçün inşa olunmuş yeni binasının açılışı olmuşdur. Tədbirdə dövlət rəsmiləri və xarici qonaqlar iştirak etmişdir.

İslam. Azərbaycanın islamlaşması hicrətin 18-ci ilindən (639-cü il) başlanmışdır. Həmin dövrdə ərəblər Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Beyləqan, Bərdə, Şirvan, Muğan və Arranı fəth edir, Xəzər sahili boyunca Dərbəndə kimi irəliləyirlər. Tarixçi Bəlazurinin məlumatına görə, artıq xəlifə Əli bin Əbu Talibin hakimiyyəti dövründə (656-661) Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti islamı qəbul etmişdi. Şimalda bu proses bir qədər uzun çəkmişdir. Ərəblər fəth etdikləri ərazilərdə əhali üzərinə vergi qoyur, sülh müqaviləsi bağlayıb yürüşlərini davam etdirir, sonra yenə geri qayıdırdılar. Yerli əhali vergiləri verməkdən imtina etdikləri halda hücumlar başlanırdı.

İslam fəthatları çox yerdə sülh yolu ilə, bəzi yerlərdə isə silah gücünə həyata keçirilirdi. Fəth edilmiş ərazilərdə bütpərəst əhaliyə islamı qəbul etmək təklif olunurdu, qəbul edənlərə toxunulmurdu. İslamı qəbul etməyən yəhudi və xristianlar cizyə ödəyir və müsəlmanların himayəsi altında olurdular. İslamı qəbul etməkdən imtina edənlər müsəlmanlarla döyüşməli olurdular. Sərhəd məntəqələrində ancaq müsəlmanlar yaşayırdılar. Bu məntəqələri möhkəmlətmək üçün Xilafətin müxtəlif vilayətlərindən gələn müsəlmanlar burada yerləşdirilir, islamı qəbul etməyən yerli əhali bir qədər kənara köçürülürdü.

Azərbaycanda islamlaşma prosesini bir neçə mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ kimi VII əsrin ortalarından VIII əsrin əvvəllərinə qədər davam edən islam fəthatları dövrünü götürmək olar. Bu mərhələ 705-ci ildə Alban dövlətinin süqutu və Alban kilsəsinin öz müstəqilliyini itirməsi ilə bitir. Bu mərhələnin sonunda islam Azərbaycanda hakim din olur, onu öz imtiyazlarını qorumaq üçün ilk növbədə və qeydsiz-şərtsiz yuxarı sülk adamları qəbul edirlər. Yeni din tacir və sənətkarlar arasında yayılırdı, çünki ərəblər bu siniflərə güzəştlər edirdilər. Bu mərhələdə məscidlər tikilmir, qədim məbədlər və islamlaşma nəticəsində istifadəsiz qalmış kilsələr məscidlərə çevrilir, qəbilə-tayfa şüurunun dini şüurdan üstünlüyü qorunub saxlanılırdı.

İkinci mərhələ VIII əsrin əvvəllərindən Qərbi İranda və İraqda Büveyhilərin hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrü əhatə edir. Azərbaycan ərazisində müstəqil Şirvanşah Məzyədilər və Sacilər dövlətləri yaranır. Bütpərəstlik, zərdüştilik əhəmiyyətini itirir, yəhudilik mövcudluğunu qoruyub saxlayır, Alban kilsəsi müstəqilliyini bərpa edir, amma nüfuz dairəsi zəiflədiyindən ayinlər erməni dilində aparılır, ardıcılıqları erməniləşir. Bu dövrdə islama mənsubluq şüuru güclənir, amma etnik köklərlə bağlı şüur tamamilə itib

getmir. Bunu Abbasilərin hakimiyyətinin ilk dövrlərindən başlanan şüubilik hərəkatında izləmək mümkündür. Babək hərəkatı (816-838) buna ən parlaq misaldır. Sərhəd məntəqələrində islam təsəvvüfü təşəkkül tapır. Dağ rayonlarında ifrat şiəlik fəallaşır.

Üçüncü mərhələ Büveyhilərin hakimiyyəti dövrünü (935-1055) əhatə edir. Bu dövrdə mötədil şiəlik Azərbaycanda yayılmağa başlayır və Dərbəndə qədər gedib çıxır. Sünni hənəfi və şiə imami məzhəbləri aparıcı məzhəblər olurlar. Sufilik də özünə xeyli ardıcıl tapır.

Dördüncü mərhələ Səlcuqilər dövrü (XI əsrin ortaları - XIII əsrin ortaları) ilə bağlıdır. Bu mərhələdə sünnilik bölgədə güclənir, şiəliyin mövqeləri zəifləyir. Şafii məzhəbi aparıcı məzhəbə çevrilir, sufi təriqətləri geniş yayılır. Azərbaycan Atabəyləri və Şirvanşahları islamı xristianlığın təzyiqindən qoruya bilirlər.

Beşinci mərhələ monqol istilaları dövrünü (XIII əsrin I yarısı - XV əsrin II yarısı) əhatə edir. Bu dövrdə sufilik geniş yayılır, hürufilik güclənir. Onun banisi Fəzlullah Nəimi (vəfatı - 1394) idi. Əbülhəsən Əliyyül-Əla və şair Nəsimi (vəfatı - 1417) hürufiliyin ən nüfuzlu nümayəndələri kimi şöhrət tapmışlar. Bu dövrdə sufi xəlvətiyyə təriqətinin ikinci piri Seyyid Yəhya Şirvani Bakuvü Xəlvəti (vəfatı - 1464) çox məşhur olmuşdur. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qardaşlarından biri xəlvətiyyə şeyxi Dədə Ömər Rövşəninin (vəfatı - 1487) ardıcıllarından idi. İbrahim bin Məhəmməd Gülşəni (vəfatı - 1534) XV əsrin ikinci yarısında xəlvətiyyənin bir qolu kimi gülşəniyyə təriqətinin əsasını qoyur. Sonralar bir çox sufi təriqətləri, o cümlədən nəqşbəndiyyə Azərbaycana və Azərbaycan vasitəsilə Şimali Qafqaza nüfuz etmişdir.

Altıncı mərhələ Səfəvilərin (1501-1786) və XVI əsrdən etibarən Osmanlıların (1281-1924) hakimiyyəti dövrü ilə bağlıdır. Səfəvilər şiəliyi təbliğ edir və başlarına 12 şiə imamının şərəfinə 12 qırmızı zolaqlı əmmamə bağlayırdılar. Buna görə də onlar "qızılbaşlar" adlanırdılar. Çaldıranda Səfəvilərə qalib gələn Osmanlılar Azərbaycanda sünni hənəfi məzhəbini yayırdılar.

Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, İslamın Azərbaycanda yayıldığı dövrdə xalqın narazılığını əks etdirən etirazlar və qiyamlar baş verib, amma bu etirazlar dinə yox, siyasi hakimiyyətə qarşı yönəlib. Digər tərəfdən, əgər İslam qılınc gücünə yayılısaydı, onun Azərbaycanda ömrü bu qədər uzun olmaz və ümumxalq dininə çevrilməzdi. Dini birlik şüuru etnik və ya milli birlik şüurundan daha güclü və əhatəli olduğundan İslam yeni müsəlman sivilizasiyasının təməlinə durdu və türk xalqları bu dini qəbul etməklə nəinki daha əhatəli və zəngin bir sivilizasiyaya qoşuldular, həm də bu sivilizasiyanın təşəkkülündə, inkişafında, zənginləşməsində mühüm rol oynadılar.

Çünki on beş əsr boyunca bu coğrafiyada yaşamış və yaratmış insanlar İslam mədəniyyətinin çiçəklənməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməmiş və bu mədəniyyətin layiqli və görkəmli nümayəndələrinə çevrilmişlər. İslam mədəniyyətini azərbaycanlılarsız təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan mədəniyyətini də İslamsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Əgər mədəniyyətimizdən bir anlığa İslamı və onun izlərini silsək, bu zaman Azərbaycan tarixini və mədəniyyətini inkar etmiş olarıq. Azərbaycanda İslamla bağlı önəmli məqamlardan biri də odur ki, bu din Qafqazda ölkəmiz vasitəsilə yayılmışdır. Bunun məntiqi nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycan Qafqaz regionunda yaşayan bütün müsəlmanlar

üçün dini mərkəz rolunu oynayır və bu fakt istər elmi, istərsə də dini dairələr tərəfindən qəbul edilir.

Sual 2. Dini-etik təlimlərdə tolerantlıq və multikulturalizm ideyaları

Zərdüştilik. Zərdüştün anadanolma tarixini tədqiqatçıların çoxu zərdüştiliyin müqəddəs kitabı Avestaya görə hesablayırlar. Bu təxminən b.e.ə. 1500-1200, yaxud b.e.ə. 1000-600-cü illər arasına düşür.

Hələ yoxsul bir uşaq ikən, görünür, onu ruhani (din xadimi) olmağa hazırlayırdılar. Artıq 15 yaşında Zərdüşt ruhani olur. 20 yaşından 30 yaşadək o, tərki-dünya həyat tərzini keçirərək bütünlüklə öz hisslərinə, duyğularına qapılır. Saatlarla daldığı düşüncələrini və bunun nəticəsində əldə olunan özünüdərkini nəticələrini gil lövhəciklər üzərində yazır.

O özü qatlarda başlanğıcda özünü atrvan – ruhani (din xadimi), mantran –mantran (ovsun) yazan, sonda isə vaedemna – «ilahi ilhamlı müdrik müqəddəs» adlandırır. Rəvayətlərə görə, Zərdüşt həqiqət axtarışında diyar-diyar dolaşarkən dəfələrlə zorakılıqlarla, müharibələrlə, qarət və qətlərlə, mal-qara oğruları ilə qarşılaşmışdır. Bütün bu hallarda o özünün gücsüz olduğunu görürdü. Ancaq ədalətə, əxlaqi təmizliyə can atması onu tanrının – Ahurun güclülərə də, zəiflərə də eyni dərəcədə aid olan, təmiz ideyaların təntənəsinə yönələn, əmin-amanlıq və qayda-qanun yaradan, dinc həyatı təmin edən qanununu axtarmağa sövq edirdi.

Bu iki başlanğıc arasındakı mübarizə son nəticədə bir ümumi, dünya miqyaslı münaqişəyə (konfliktə) çevrilir. Bu dünya miqyaslı böyük ümumi prosesdə insana böyük rol verilmişdir. Zərdüşt qatlarda deyir: «Mən varlığın başlanğıcındakı iki ruh haqqında danışmaq istəyirəm. Onlardan işıqlı ruh (Spenta-Manyu) şər ruha (Auhra-Manyuya, Ahra Manyuya) dedi: "Bizim fikirlərimiz də, təlimlərimiz də, iradəmiz də, əqidələrimiz də, sözlərimiz də, işlərimiz də, inancımız da (dinimiz də), canlarımız da bir-birinə uyğun gəlmir..." Bu iki ruhdan Druc (yalan, hərc-mərclik) ruhu şər işini, Artu (həqiqət, qayda-qanun) isə səmanı paltar kimi geyinən ən müqəddəs ruhu və Ahura-Mazdanı (xeyir Allahını) öz düzgün işləri ilə razı salanları seçdi. Bu iki ən ilk ruh düşüncədə də, sözdə də, işdə də biri xeyirxah, o biri yaramaz olan əkizlər kimi meydana gəldilər. Onlardan yaxşısını bədniyyətlər yox, xoşniyyətlər düzgün seçdilər».

Zərdüşt öz təliminin başlanğıcında hind-İran tayfa dinində sayı çox olan bütün allahları ataraq xeyir allahı (tanrısı, məbudu) Ahura-Mazda kainatı və bütün canlı varlıqları, insanları və heyvanları yaradıb onlara xeyirlə şər, həqiqətlə (doğru ilə) yalan arasında azad seçim imkanı vermiş vahid bir Allah araya gətirmişdi. Burada onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dini ideologiya tarixində ilk dəfə məhz zərdüştilikdə ictimai bəla problemi irəli sürülmüşdü. Belə ki, zərdüştiliyə qədərki sayı çox olan xeyir və şər allahları (tanrıları) cürbəcür qurbanlarla razı salınırdılar: onlardan bəzilərinə ehtiram əlaməti olaraq, başqalarına isə dəhşət və qorxudan qurban kəsirdilər. Ancaq onlarda ümumdünya xeyir və şər ideyaları hələ yox idi. İnsanlar taleyə boyun əyərək onun bütün «hədiyyələrini» dinməz-söyləməz qəbul edir, hətta, nə yollasa, ona təsir göstərməyə belə çalışmırdılar. Birinci olaraq Zərdüşt öz təlimində ictimai bəla ilə mübarizənin bütün imkanlarından söz açdı. Budur,

burada insana böyük rol verilir, o könüllü olaraq xeyir və şər düşərgələrindən birini seçməklə düzgün seçim etməlidir. Bu mənəvi seçim azadlığında şəxsiyyətin əsarətdən qurtulması öz əksini tapmışdır. Bu peyğəmbərin təliminə görə, insan Xeyrin, Həqiqətin (Doğrunun) və Vicdanın Şər, Yalan və Qaranlıq üzərində qələbəsinə kömək etməlidir.

Bəs insan iki başlanğıcın gərgin mübarizəsində nəyə müraciət etməlidir? Hər şeydən qabaq *«dinc əməyə»*, *«xoş (saf) niyyətə»*, *«yaxşı (xeyirxah) sözə»*, *«yaxşı əmələ»*. ***İnsan şər üzərində qələbəyə kömək etməlidir. Bu qələbə heç də sitayiş və dualarla əldə edilmir.*** Fövqəltəbii qüvvələrin bu həyatda və o dünyadakı (axirətdəki) xoşbəxt həyatda mərhəmətini bol-bol qurbanlar kəsməklə də qazanmaq mümkün deyil. Bundan əlavə, mal-qaranı qurbanlıq məqsədilə məhv etmək də cinayətkarlıqdır. Zərdüşt öz sözünə belə davam edir: «Ahura-Mazdanın yaratdığı bütün şeylərdən birinci yerə mal-qara qoyulmuşdur... Ahura-Mazdanı mədh etmək və mal-qaraya yem vermək – biz bunları hər şeydən yaxşı[hərəkətlər] sayırıq».

Xeyrin Şər üzərində qələbəsi maddi nemətlərin kənd təsərrüfatında sayılmaqla, torpağı qeyrətlə becərmək, mal-qaraya qayğı ilə yanaşmaq yolu ilə çoxaltmaqla əldə edilir. «Avesta»ya, onun daha sonrakı kitabı «Vendidat»a («Divlər əleyhinə» (Divlərə qarşı) qanun) görə, taxıl becərmək şər başlanğıca zərbə vurur və Xeyrin işini on min dua oxuyanda olduğu qədər irəli aparır. «Taxıl cücərəndə divləri tər basır, xırmanda döyülən taxıl sovrulub təmizləndə divlər gücdən düşür, [dəyirməndə] un çəkildə divlər fəryad edirlər... Qoy həmişə evdə un qidası olsun ki, divlər yaralansınlar (iflic olsunlar) – bundan onların ağızları od tutub yanır və onlar qaçıb aradan çıxmağa çalışırlar» – deyərək «Avesta»da bu haqda bəhs olunur. Sonra deyilir: «...onlar evə də, kəndə də, vilayətə də, ölkəyə də dilənçilik və iflas (xarabazarlıq) gətirirlər. Onlarla silah gücünə mübarizə aparmaq lazımdır». Peyğəmbər öz təliminin tərəfdarlarına bu həyatda şər qüvvələrlə real mübarizədən ibarət belə bir çağırışla müraciət edir.

Yuxarıda sadalanan mübarizə üsulları və yolları ilə yanaşı, səxavət göstərmək, vicdanlı olmaq, əhdə vəfa etmək kimi adi xeyirxahlıqlar da nəzərdə tutulurdu.

«Avesta»da ictimai quruluşun və hüquqi institutların tam mənzərəsi canlandırılmış, ideal cəmiyyət - sülh, səadət cəmiyyəti, düşmənçilik və zorakılığın olmadığı, əmək adamları cəmiyyəti təsvir olunmuşdur. «Avesta»da göstərilir ki, «Mən (Zərdüşt – Ə.Ə.) müharibələri rədd edib, silahı bir yana tullamağı istəyən Məzda dininə inanıram... kəndlərin dağılması, mal-qaranı talanı və oğurluğun əleyhinəyəm... get-gəl azadlığı, mənzil, mülk toxunulmazlığı tərəfdarıyam».

Zərdüşt qarəti, qətli, yalanı, zülmü, hiyləni, basqını, ədalətsizliyi, tamahkarlığı və s. şər qüvvə olan Əhrimənin əməli hesab edir. Yer üzündə olan bütün yaxşılıqları, xeyirxahlıqları, paklıqları və s. hamı üçün nemətlərin yaradıcısı olan Hörmüzün əməli sayır.

Azərbaycanda manilik. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq b.e. I minilliyin ilk əsrlərində Qərbi Midiyanın (yaxud o zaman adlandırıldığı kimi, Atropaten Midiyasının) vilayətlərində o dövr üçün səciyyəvi olan ictimai ədalətlə səciyyələnən dini-etik təlimlər geniş yayılmışdı. Azərbaycanda da yayılmış belə təlimlərdən birinin banisi Mani hesab olunur. Manilik adı almış dini hərəkət onun adı ilə bağlıdır. Bu təlim rəsmi zərdüştiliyə qarşı yönəlmişdi, odur ki, zərdüştilik onu küfr (kafirlik, dinsizlik) hesab edirdi. Nəqqaş Maninin

öz şəxsiyyəti çoxcəhətli olmuşdur. Bəzi məlumatlara görə, onun yaşadığı dövr 216/217-ci illərdən 274/276-cı illərədək olan fasilədə tərəddüd edir. Bu tarixi 240-274-cü illər olaraq göstərməklə onun cəmi 34 il yaşadığını bildirən müəlliflər də vardır. Onu istedadlı rəssam, filosof və mühəndis kimi tanıyırdılar. Onun istedadlı bir rəssam olduğu Firdovsinin (934-1020/1030), Nizaminin (1141-1209), Hafizin (təq. 1325-1389/1390) xatirələrində və ayrı-ayrı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Maninin bir filosof olduğu haqqında geniş məlumatlar bizə ərəb alimi Əbdürrəhman Cahizdən (775-868), xristian ilahiyatçıları Avqustindən (IV-V əsrlər) və odessalı Yefremdən (VI əsr), habelə XIX əsrin fransız rəssamı Qogendən (1848-1903) gəlib çatmışdır. Mani iyirmi dörd yaşında özünü peyğəmbər elan edərək öz missioner fəaliyyətinə Şərqdə (Həmədanda) başlamışdır. Onun atası əsilzadə nəsilədən olan Babil aramilərindən (arameylərdən), anası isə iranlı qadın idi. Hələ gənc ikən o, Şərqi İranda və Hindistanda olmuş, buddizmlə, brəhmənizmlə (brahmanizmlə) və Orta Asiyanın yerli dinləri ilə tanış olmuşdur. Artıq 243-cü ildə I Şapur onu yeni bir «dünya dini»nin banisi kimi qəbul etmiş və o, hökmdara özünün «Şapurakan» («Şapurun kitabı», «Şapurnamə») əsərini təqdim etmişdir. Rəsmi olaraq tanınmış manilik təliminin tarixi də elə həmin zamandan başlayır. Bundaqın başqa o “Sirlər kitabı”, “İki prinsip haqqında kitab”, “Praqmataya” (“Nəsihətnamə”), “İncil” adlı əsərlərində də özünün yeni təlimini şərh etmişdir. Manilik zərdüştilikdən ardıcıl dualizmi ilə fərqlənirdi. Maniliyə görə, Xeyir və Şər (Nur və Zülmət) hər ikisi ilkindir

Mani öz dinini yeganə düzgün, hamı üçün ümumi, bütün mövcud dinləri əvəz edən bir din sayırdı. Guya elə Mani özü də bu dünyaya məhz bu məqsədlə – bütün dinləri birləşdirib bir din etməyə göndərilmişdir.

Bu din özündə müxtəlif dinlərin: zərdüştiliyin, xristianlığın, buddizmin kimi dinlərin ünsürlərini birləşdirərək, sanki aşağı təbəqələrin ierarxiyanın (aşağıdan yuxarı təbəçilik qaydasının) zinəti və sərvəti əleyhinə etirazını əks etdirirdi. Manilik kilsə ayinlərinin sadələşdirilməsinə çalışır, ümumi bərabərlik təbliğ edir, bu da öz növbəsində insanları istismarın hər bir – istər dünyəvi olsun, istər ruhani – növünə qarşı mübarizəyə yönəldirdi. Maninin təlimi də Zərdüşün təlimi kimi olduqca dualist bir təlim olub yalnız bir şeydə ondan fərqlənirdi: o, pessimist (bədbin) səciyyə daşıyırdı, yəni bu təlimdə iki başlanğıcın mübarizəsində Xeyrin (Yaxşılığın) qələbəsi inkar edilirdi.

Mani dünyaya şərin tam təcəssümü kimi baxırdı. O elə hesab edirdi ki, daha yaxşı olar ki, insan dünya işlərindən imtina etsin, öz həyatını tərki dünyalıqla və ismətlə keçirtsin. Belə olsa, insanın ruhu səmalara ucala bilər.

Maniliyin zərdüştiliyin həyatsevər prinsiplərindən bu köklü fərqi Maninin köhnə dinə hörmətlə yanaşmasına maneçilik törətmirdi. Onun düşüncəsində zərdüştilik də, xristianlıq da, buddizm də bir düzgün dindirlər, yalnız insanlar bu dini başa düşmədiklərindən təhrif etmişlər. Mani özü isə Yer üzünə göndərilmişdir ki, əsl dini bərpa etsin. Bu münasibət islam dininin iudaizm və xristianlığa münasibəti ilə üst-üstə düşür. Bizə gəlib çatmış mənbələrə görə, Maninin təlimi onun özünün tərtib etdiyi və ardıcıllarının qoruyub saxladıkları yeddi kitaba daxil olmuşdur. Bunlardan birincisi «Böyük», yaxud «canlı» («Diri») İncil adı ilə tanınır. O hər biri əlifbanın bir hərfi ilə başlayan 22 hissədən

ibarət idi. Yeddi kitabın hamısının əlyazmalarında Xeyirlə Şərin, Işıqla Qaranlığın mübarizəsi mövzusunda həsr olunmuş çoxlu gözəl illüstrasiya var. Öz dinini 40 il təbliğ edən Mani dualizm prinsipi– Nur və zülmətin mübarizəsini ön plana çıxarmışdır. Nur ruhu, zülmət isə Bədəni (materiyayı) təmsil edir. Dünya inkişafı prosesinin məqsədi qəlbində yer tapmış nur ünsürlərini materiyanın (bədənin) hakimiyyətindən azad etməkdir. Maniyə görə, allah dünyada şəri yaratmamışdır və deməli, dünyanı da o yaratmamışdır, çünki dünya (materiya şərdir, zülmətdir)– materiya allahdan asılı olmayaraq mövcuddur, insan isə materiya ilə nurun qarışığıdır. Nurun hissəciklərinin materiyanın (bədəndən) azad olmasına yalnız qatı asketizm vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Manilik xristianlığın bir sıra prinsiplərini rədd etmişdir. Maniheyçilik heyvan əti yeməyi qadağan edir, mütiliyi təbliğ edirdi, asayış və rahatlığı qorumağı üstün tuturdu. Uyğur türklərinin döyüşkən ruhuna uyğun olmasa belə onlar maniliyi qəbul etmişdilər. İslam dini və buddizm yayılana qədər uyğurlar arasında manilik geniş yayılmışdı.

Mani hələ özü sağ ikən onun təlimi Şərqdə sürətlə yayılmışdı. Bu dinin yayılmasının başlanğıcında onu xeyirxahcasına qəbul edən Sasanilər sarayının yuxarı təbəqəsi onun kütlələrə sürətlə artan təsirini gördükdə öz siyasətini kəskin olaraq dəyişir. Maninin yoldaşlarını (tərəfdarlarını, əshabələrini), ardıcılığını izləməyə başlayırlar. İrandan qaçmağa məcbur olan Mani özü uzun illər sərgərdan həyat keçirdikdən sonra ora qayıda bilir. Sasanilər sülaləsinin IV hökmdarı Bəhramın hakimiyyəti (273-276) zamanı Mani həbsxanaya salınır və işgəncələrdən ölür.

Sosial təlimində insanların hüquq bərabərliyinə üstünlük verən maniliyin dini-fəlsəfi və sosial ideyaları hakim qüvvələrin təqibinə baxmayaraq, həm Atropatənada, həm də Albaniyada, sonralar isə Şərqdə və Avropada məzdəkilərin, pavlikianların, albiqoyçuların, katarların və b.-nin ideoloji təlimlərində geniş yer tapmışdı. Maniliyin Işıq Allahını Əqllə birləşdirməsi (beş təzahürdən dördünün bilavasitə Əqlə bağlılığı) və Şərin əbədiliyini qəbul etməsi sonrakı təlimlərdə rəşonalizm və dialektikanın inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdır

Məzdəkilik. Azərbaycanda dövrən sürən başqa bir dini-etik təlim V əsrdə meydana gəlmiş və adını öz banisi Məzdək-Bamdadın adından götürmüş məzdəkilər təlimi idi. Məzdək ibn Bamdad V əsrin 50-ci illərində anadan olmuş, bəzi mənbələrə görə 528/529-cü illərdə, bəzilərinə görə isə 524-cü ildə ölmüşdür. Nizamülmülkün (1017-1092) «Siyasətnamə» əsərində qeyd olunduğuna görə, Məzdək mənşəcə kahin silkindən idi. O öz ideyalarını Həmədan şəhərində yaymağa başlamışdı. Bu təlim din pərdəsi altında aparılan güclü antifeodal hərəkətə çevrilmişdi. Məzdək deyirdi: «Allah öz nemətlərini yaratmışdır ki, insanlar onları öz aralarında tən bölsünlər. Ancaq insanlar bir-birinə qarşı ədalətsizlik edirlər. Ona görə də əmlak varlılardan alınıb yoxsullar arasında bölünməlidir»

Məzdəkilər oğruluğu, yalanı, zülmü pisləyir, bir yandan kahinlərin, başqa yandan dünyəvi əyanların (aristokratiyanın, zadəganların) əməkçi əhalini ikiqat istismar etməsinə qarşı çıxırdılar. Məzdəkin yaydığı ideyalar çox halda onun özündən qabaqkı dini təlimdən – manilikdən götürülmüşdü. Onlar maniliklə özlərinin pessimizminə (bədbinliyinə) və asketizminə (tərki-dünyalığına) görə yaxın idilər. Məzdəkin fikrincə, *insan özünə oxşayanı (insanı) öldürməməli, ət yeməməlidir, ancaq o Işığın Qaranlıq üzərində qələbəsinə,*

cəmiyyətin bütün üzvləri arasında dözümlülüyün (indi dəbdə olan terminlə desək, «tolerantlığın») və qardaşcasına məhəbbətin artmasına kömək etməlidir. Bərabər hüquqluluğun və qardaşlığın əldə olunması üçün isə acgözlüyü və paxıllığı doğuran səbəblərin kökünü kəsmək zəruridir. Elə buna görə də məzdəkilik əmlakın ümumi olmasına çağırırdı. Belə çağırış həyat nemətlərinin ədalətli, tən bölgüsü, insanlar arasında fərqi aradan qaldırılması tələbi bu hərəkata icmaçı kəndliləri, feodallardan asılı təhkimli kəndliləri və qulları çəkib gətirirdi. Sonralar bu hərəkata peşə sahibləri, şəhər yoxsulları, xırda və orta torpaq sahibləri də qoşuldular.

Əmlak ümumiliyi ilə yanaşı, məzdəkilik qadınların da ümumi olmasına çağırırdı. Bu nə demək idi? Biz bilirik ki, zərdüştilik təlimi kişilərlə qadınların bərabərliyi uğrunda mübarizə aparırdı, sasanı qanunlarına görə isə qadın əslində özünün ən yaxın qohumu olan kişinin olmalı idi. Bu, ata da ola bilərdi, ər də, qardaş da, oğul da. Ola bilsin məzdəkiliyin qadınların ümumiliyinə çağırışı onunla bağlı meydana gəlmişdi ki, cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin varlı ailələrin qadınları sırasına daxil olmuş qızlarının və bacılarının düşdükləri yeni mühitdəki vəziyyətini bir qədər yaxşılaşdırmaq mümkün olsun. Ondan başqa, belə izah qadınların bu hərəkata cəlb edilməsi üçün bir stimula ola bilərdi. Məzdəkilik ardıcılıarı belə hesab edirdilər ki, keçmişdə xeyir qüvvələr şər qüvvələr üzərində qalib olduğu üçün insanlar sülh və dostluq şəraitində yaşamışlar. Ancaq tarixi inkişafın müəyyən pilləsində əks proses baş vermiş, Şər qüvvələr təsadüfən Xeyir qüvvələrə qalib gəlmişdir. Elə bu zamandan Yer üzündə şər, paxıllıq, oğurluq və müharibələr meydana gəlmişdir. Buna görə də məzdəkiliyin növbəti çağırışlarından biri istehsal vasitələri və məhsulları üzərində ümumi mülkiyyətin xas olduğu ibtidai-icma quruluşuna qayıdışa çağırış idi.

Məzdəkilər hərəkəti bir neçə onillik müddətində davam etmişdir. Öz missioner fəaliyyətinin qızgın çağlarında Məzdəkin moizələri elə inandırıcı idi ki, o özünün sosial (ictimai) islahatlara dair ideyalarından xoşu gələn şah I Qubadın rəğbətini qazana bilmişdi. Bu ideyalar düşməne qarşı fəal müqavimət göstərmək işində imperiyanın gücünü artırmalı idi. Ancaq I Qubadın oğlu I Xosrovun (VI əsrin I yarısı) hakimiyyəti dövründə Məzdək kafir (dinsiz) elan olundu. Hərəkət bütünlüklə yatırıldı, «peyğəmbər» və onun çoxlu ardıcılıarı öldürüldü. Qeyd etmək lazımdır ki, məzdəkilik ideyaları xalqın aqlını uzun müddət çaşdırdı, onların Azərbaycanda təsiri lap islam dininin tarix səhnəsinə çıxdığı zamanadək hiss olunurdu. Bundan da sonra məzdəkilik ideyaları başqa bir dini etik təlimin – Azərbaycanda IX əsrdə yayılmış xürrəmilər hərəkətinin əsas prinsipləri sırasına daxil oldu.

"Məzdək deyirdi ki: "Tanrı torpaqdan yeməyi və bütün ehtiyacları, xalq onları aralarında bərabər bölüşsün deyə yaratmışdır. Heç bir kimsə digərinin payından alıb götürə bilməz. Hər kəsin varlıq baxımından bərabər olması üçün, qətiliklə birinin ortaya çıxıb zəngindən götürərək kasıba verməsi lazımdır. Hər kim olursa olsun, kimsənin bir başqasından daha çox varlıq, mal-mülk və birdən çox qadına sahib olmağa haqqı yoxdur..."

"İnsanlar, qibtə, əzab, qisas, yoxsulluq, ehtiras kimi beş şeytan tərəfindən düzgünlükdən uzaqlaşdırılır. Bunları məğlub etmək və yaxşı bir inanc yolunda getmək üçün zənginlik ortaq və qadın-kəşi bərabər haqlara sahib olmalıdır..."

Azərbaycanda İslamın yayılması və İslamda tolerantlıq. VII əsrin birinci yarısında Ərəbistan yarımadasında meydana gələn İslam dini və onun əsasında yaranan güclü Ərəb xilafəti öz nüfuzunu qıraq ərazilərə yaymaq üçün irimiqyaslı savaflara başladı. Tarixdən İslamın və bir dövlət olmaq etibariylə Xilafətin (peyğəmbərin xəlifələri tərəfindən idarə olunduğu üçün belə adlanırdı) “yer üzünə yayılma çağı” adlanan dövrü başlandı.

Azərbaycan ərazisinə ərəblərin ilk hücumları 639-cu ilə təsadüf edir. “643-644-cü illərdə, xəlifə Ömər in dövründə, ərəblər tarixi Azərbaycan ərazisinin yalnız cənub və Dərbəndədən Xəzər sahili torpaqlarını tuta bildilər. 705-ci ildə isə Xəlifə I Validin zamanında ərəb qoşunları Mehranilər sülaləsini hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq Aqvan knyazlığına son qoydular. Bu dövrdən etibarən Şimali Azərbaycan torpaqları da Ərəb xilafətinin tərkibinə qatılmış oldu. Ölkə xilafət qanunları və canişinləri tərəfindən idarə olunmağa başladı. Azərbaycan Ermənistan və digər əyalətləri də içərisinə alan əl-Cəzirə adlanan dördüncü əmrliyin tərkibinə daxil idi. Bu əmirliyin paytaxtı əvvəlcə Dvin şəhəri Abbasilər taxta çıxdıqdan sonra Bərdə şəhəri oldu.

«Bütün insanlar qardaşdırlar; bütün insanlar Allah qarşısında bərabərdirlər» kimi müddəaları Şərqdə çox yayılmış pul-əmtəə münasibətlərini inkişaf etdirib, onları dini cəhətdən izah edərək əsaslandırması, ayin (sitayiş forması) məsələsində sadəliyi, təbii ki, insanları cəlb edirdi. Buna qədim Şərqi dinlərinə məxsus ayinçiliyin, xüsusən zərdüştilik üçün səciyyəvi olan ibadət zamanı möminin pak olması tələbinin qalması da təsir göstərirdi.

İslam dini təkcə üç qitənin – Avropanın, Asiyanın və Afrikanın qovuşduğu yerdə (coğrafi ərazidə), meydana gəlməmişdi, demək olar ki, o, həm də dağılmaqda olan quldarlıq quruluşunun Ərəbistanda qalmaqda davam edən qəbilə-tayfa münasibətləri ilə erkən orta əsrlər feodalizminin bir-birindən ayrıldıqları yolayrıcında meydana gəlmişdir. İslamın ehkamlarından həm onun yayılma sərhədlərinin sürətlə genişləndirilməsinə siyasi cəhətdən bəraət qazandırmaq üçün, həm də yeni sosial prinsiplərin möhkəmləndirilməsi üçün istifadə olunur. İslam məzlum aşağı təbəqələrin ideologiyasına çevrilməyə (ilkin xristianlıqda olduğu kimi) macal tapmadı, o özünün yaranmasının elə başlanğıcından dövlət dini rolunda çıxış etməyə başladı. Buna görə də artıq Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə köçdüyü (hicrət etdiyi) zamandan İslamda mənəvi-əxlaqi və fəlsəfi məsələlərdən daha çox müsəlman cəmiyyətinin ictimai-siyasi quruluşunun, onun həyat və fəaliyyətinin hüquqi cəhətlərinin prinsiplərinə diqqət verilirdi. Məhəmməd öz fəaliyyətinin ilk mərhələsində öz missiyasını (ilahi tapşırığını) yerinə yetirmək üçün təbliğat, dilətmə, qorxutma yollarından istifadə edir, yəni insanların şüuruna təbliğat fəaliyyəti ilə təsir göstərirdi. Bu haqda V.Bartold yazırdı: «*Məkkədə Məhəmməd heç kəsin hökmdarı deyildi, o insanları tövbəyə, imana və fəal məhəbbətə dəvət edərkən yalnız onların könüllü iradəsinə müraciət edə bilirdi; təbii ki, Məkkə surələrində insanın vəzifələri və məsuliyyəti haqqında təlim Allahın hər şeyə qadir olması haqqında təlimdən daha çox yer alır. Müsəlman icmasının yarandığı (formalaşdığı), Məhəmmədin yeni din təbliğatından öz hərbi gücü ilə dinsizləri (kafirleri) və başqa dinlərdən onları dəhşətə gətirən bir teokratik (dini) dövlətin başçısına çevrildiyi Mədinə dövründə isə bütünlüklə başqa bir mənzərənin şahidi olurdu. İndi İslam süst bir dindən döyüşkən bir dinə çevrilir. Məhəmmədin Mədinəyə gəlişindən (622-ci il) onun ölümünədək*

(632-ci il) keçən on il [bu] dinc din və sosial həyat islahatçısının təlimini bütün dünyaya müharibə elan etmiş bir dinə çevrilmək üçün yetərli oldu»

İslamın dini şüura verdiyi ən böyük töhfə onun təkallahlılığı (tövhid) dəqiq və qeyd-şərtsiz elan (ifadə) etməsindən ibarətdir: «Allah – Özündən başqa tanrı (məbud) olmayan, [daima] diri və var (mövcud) olandır...» (2:255;). İnsanlar bu Allaha əvvəllər də tanıyırdılar, ancaq çoxlu tanrılardan biri kimi. İndi onlara elan (bəyan) edilirdi ki, bu tək tanrının adıdır, ümumiyyətlə, başqa tanrılar yoxdur. Kim başqa tanrılara inanır, düzgün yoldan sapmışdır və ona buna görə cəza veriləcək. Bütün dünyanı – göyləri, yeri, ulduzları, dağları, bitkiləri, insanı Allah yaratmışdır. Dünyada hər şey Allahın istəyi (iradəsi) ilə baş verir. Odur ki, Quran xristianlığın İsanı ilahiləşdirməsini qəbul etmir. İsa İslamda bir insan kimi qəbul olunur və ona həqiqi (haqq) peyğəmbər kimi ehtiram göstərilir. Bu zaman hətta ona başqa peyğəmbərlərə verildiyindən daha yüksək yer (status) verilir. O – Məsihdir, günahsız, məsum həyat keçirmişdir və mütləq yenidən Qiyamətdən qabaq bəşəriyyətin xilasını üçün dönəcəkdir. İstənilən başqa din kimi, İslam dini də öyrədir ki, hər bir insan öz mənəvi həyatına görə özü cavabdehdir: «Hər kəs bir günah qazanarsa, mütləq o günahı özünün zərərinə qazanmış olur» (4(qadınlar):111); «Doğru yolu tutan özünə savab, doğru yoldan azan isə özünə günah qazanır.» (10 (Yunus):108). İnsanın ölümündən sonrakı taleyi onun öz həyatını necə yaşamasından asılı olacaq. Deməli, onun ruhu cənnətdə də düşə bilər, cəhənnəmə də, cənnətdə çoxlu bol sulu dərin çaylar, şirəli (dadlı) meyvə-tərəvəz var, cəhənnəm isə bunun əksinə olaraq, ərinmiş metalla, qaynayan maye (su) ilə dolu, hər şeyi məhv edən alovlu od olan bir yer kimi təsvir edilir. İnsan öz həyatı üçün məsuliyyət daşıyır: Allah insanı azad yaratmışdır. Beləliklə, dini inanc hər bir insanın azad seçimindən irəli gəlməlidir, o özü bilər: Allaha inanmaq lazımdır, yoxsa yox. Quranda deyilir: «Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur» (2(inək):256). Ancaq bu azadlıq o demək deyil ki, hər kəs istədiyini edə bilər.

İslama görə tolerantlıq müxtəlif inanclı insanlar arasında bir körpüdür. Allah belə buyurur: "Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadınlardan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyər, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq..." ("Hucurat" surəsi, 13). İnsanların bir-birini tanıması, qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının əsası tolerantlıqdan keçir. İslam dinində tolerantlıq dinin əsas ünsürü kimi qəbul edilir. İslamın birinci əsas mənbəyi olan Quranda Uca Allah belə buyurur: "Sizin dininiz sizə, mənim dinim mənə aiddir" ("Kafirun" surəsi, 6). Quran tolerant olmaq üçün ədalətli olmağımızı əmr edir: "Söz söylədiyiniz zaman qohumunuz olsa belə, ədalətli olun..." ("Ənam" surəsi, 152).

Allahın "De: "İstər inanın, istərsə də inanmayın..." ("İsra" surəsi, 107). "De: "Haqq Rəbbinizdəndir. Kim istəyir inansın, kim də istəyir inanmasın..." ("Kəhf" surəsi, 29) sözləri İslamın dini etiqad azadlığına verdiyi dəyəri göstərir. Quran "Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur" ("Bəqərə" surəsi, 256) ayəsi ilə inanmaq azadlığının prinsipini formalaşdırıb.

İslamı insanlara çatdıran Hz.Muhəmməd (s) peyğəmbər bütün müsəlmanlara, xüsusilə idarəçilərə belə buyurub: "Kim müsəlman olmayan əhalidən birinə zülm edərsə, onların haqqını qiyamət günü mən müdafiə edəcəyəm", "Kim bir zimməyə zülm edərsə, yaxud ona daşmaqdan aciz olduğu bir yük yükləyərsə, onun haqqını azaldar və ya istəyi olmadan

bir şeyini alarsa, mən həmin adamın düşməniyəm". "Bir müsəlmana, yaxud zimmiyə qəsdən zərər verən şəxs lənətlənib". Hz.Muhəmməd başqa bir hədisində də bunları bildirib: "Allah qiyamət günündə insanlara əziyyət edənlərə əziyyət edəcəkdir". Budur Hz.Muhəmmədin tolerantlığı.

Ortodoksal İslamın bütün ictimai şüur sahəsində inhisarını aradan qaldırmaq istəyində və İslamın mötədil (yumşaq) rasionalist tənqidçiləri olan Mötəzililər (banisi Vasil ibn Əta idi VIII əsrdə yaranmışdı) deyirdilər: «*Qurana hər cür ehtiram göstərib onu mədh etmək axmaqlıq əlamətidir*». *Elə onlar da insan azadlığının məhdud olmadığı prinsipini irəli sürmüşlər: «Xeyrin və şərin yaradıcısı insan özüdür, bunun Allaha dəxli yoxdur*». Möcüzə deyə bir şey yoxdur. Mötəzili kəlamının ən böyük xidmətlərindən biri müsəlman apologetikasının (dinin məntiqi dəlillərlə müdafiə edilməsi) yaradılmasıdır. Onlar xristian, yəhudi, Zərdüşt və başqa dinlərin nümayəndələri ilə polemikalar aparmış, İslamın əsas müddəalarını düşüncə dəlilləri ilə müdafiə etmişdilər. Mötəzililik ağıl dinə qarşı qoyurdu, o özünün elmlərə və yunan fəlsəfəsinə tərəfdar olması (meyl etməsi) ilə tanınmışdı. Bu təlim dini ehkamların müzakirəsini mümkün sayır, bəzi Quran müddəalarının əksinə çıxış edirdi; Allahın atributlarının (sifətlərinin) çoxluğunu rədd edir, «Allah vardır (mövcuddur)» etirafı ilə kifayətlənirdi. Bu təlim mahiyyətcə dini azadfikirlilik idi, özü də Azərbaycanda geniş yayılmışdı.

İslamın hakim mövqe tutduğu bu dövrlərdə Azərbaycan ərazisində xristianlıq və musəvilik kimi dünya dinləri də paralel olaraq mövcud idi və bu dinlərin daşıyıcıları öz inanclarını sərbəst həyata keçirə bilirdilər.

İslamın əhli kitab dinlərinə loyallıq münasibəti bu dinlərə sitayiş edən xalqların islam arenasında sərbəst həyat sürmələrinə geniş imkanlar yaradırdı. Orta çağlarda islam dünyası, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xristian və yəhudi icmaları islam dünyası içində öz dünyalarını yaratmışdılar. Kilsələr və sinaqoqlar həmişə özlərinin müxtəriyyətlərini qoruyub saxlayırdılar. Onlar müxtəlif bağlaşmalarla özlərinə güvəncilər qazanırdılar. İslam qanunu başqa dinlər arasında tarazlığa da göz qoyurdu, yəhudilərin xristianlığa və xristianların iudaizmə keçməsinə yasaqlayırdı. Onlara yalnız islama keçməyə icazə verilirdi.

İslam dünyasında başqa dindən olanlara peşə yasaqları yox idi. Ona görə də xristianlar və yəhudilər çox qazanlı peşələrlə məşğul olurdular. Xilafətin paytaxtı olan Bağdadda (IX əsr) xristian icmasının başında saray həkimi xristian dururdu. Yəhudi icmasının başında isə saray bankiri yəhudi dururdu (6, 43). Adam Mets təəccüblənərək yazırdı: "Müsəlman imperiyasında adamı ən çox mat qoyan başqa dindən olan məmurların çoxluğu. Müsəlmanlar bu məmurlara tabe olurdular. Paradoks: bir tərəfdən yəhu-diləri və xristianları məcbur edirdilər ki, onları bildiren nişanları gəzdirsinlər. Onlara icazə verilmirdi ki, müsəlman evindən hündür ev tikdirsinlər (hərçənd bu yasaqlara çox az əməl olunurdu). O biri tərəfdən isə həmin dindən olan məmurlar müsəlmanlara əmr və cəza verirdilər (6, 52-53).

XII-XIII yüzilliklər xristianlığın Azərbaycanda yenidən çiçəkləndiyi bir dövrdür. Belə ki, bu dövrdə Qarabağda xristian Albanlar qısa müddətə olsa da Həsən Calalyanın rəhbərliyində Xaçın çarlığı kimi siyasi təsisat yarada bilmişdilər. Gəncədə Mxitar Qoş

(1130-1213), onun yetirməsi Vanakan, Gəncəli Kirakos (1200-1271), Vardan (öl. 1271) və s. kimi xristian Alban intellektualları yaşayıb yaratmışdılar. Mxitar Qoş Albaniya katalikosu III Stepannosun (1155-1195) təkidli xahişi ilə yazılmış məşhur “Sudebnik” (“Qanunnamə”) əsərinin müəllifidir. “Qanunnamə”yə heç bir sistem gözlənilmədən Şərqi Roma imperiyasının qanunları ilə yanaşı, Alban kilsəsinin qanunları, “Musa qanunları”, kilsə (Aqen, bardis) qanunları daxil edilmişdir (7, 227). Bundan başqa Mxitar Qoş “Alban salnaməsi” əsərinin də müəllifidir.

1240-cı ildən başlayaraq Qanzasar məbədinin nüfuzu artmağa başladı. Məbədə Həsən Cəlal nəslinin nümayəndələri başçılıq edirdilər. Bu vaxtdan Qanzasar alban kilsəsinin mərkəzi alban katolikoslarının iqamətgahı oldu, alban katolikosluğu Qanzasar katolikosu adlanmağa başladı. Qanzasar katolikoslarının iqamətgahı həm də Artsax knyazlığının dini və siyasi mərkəzi idi” (8, 227). Həmdulla Qəzvini “Hüzhət əl-Qülub” əsərində Ucan şəhərindən danışarkən şəhər əhalisi arasında xristianların da olduğunu qeyd edir (9, 8). Şərqi Suriya kilsəsi savorlarının sənədlərində Partavda V əsrdən, Urmiyada IV əsrdən, Paytakaranda VI əsrdən, Muğanda VIII əsrdən, Marağa, Təbriz, Uşnuda XIII əsrdən yepiskopluqların mövcudluğu təsdiq edilir (10, 40). Xristianlığın əsas cərəyanlarından biri olan nəsrəniliyin Azərbaycanda yayılması ilə bağlı da faktlar vardır. Akademik V.Bartold “Xəzəryanı ərazilərin islam tarixində yeri” adlı əsərində Ərəblərin gəlişi dövründə nəsrənilərə işarə edərək yazır: “Ərəblər Sasanilərin sərhəd ərazilərini tutanda bu bölgələrin dini kimi xristianlıqdan danışırlar, zərdüştlüyün ardıcılıqları isə heç xatırlanmır. Sasanilərin qərb ərazilərində nəsrənilik xristianlığın xüsusi təlimi şəklində təşəkkül tapdı. Onlar Bizansda təqib olunurdular. Burada isə təqiblər olmadığı üçün nəsrənilik hakim vəziyyətdə idi”. Monqol və Səlcuq-türk istilaları dövründə xristianlıq təzə nəfəs tapıb yeni bir dalğa ilə Şərqə yayılmağa başlamışdı. Bu səbəbdən də XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda nəsrəni məzhəbli xristianlıq daha fəal yayılmış, bir sıra türk tayfaları xristianlığı qəbul etmiş, kilsə və monastırlar tikilmişdir. İçəri şəhərdəki - Qız qalasının yanındakı məscidin yaxınlığındakı xristian kilsəsinin nəsrənilərə məxsus olduğu, eyni zamanda Abşeronun bir sıra qədim qəbiristanlarında nəsrəni müqəddəslərinin sərdabələri olduğu məlumdur. Orta əsrlərdə Azərbaycanda iudaist dininin daşıyıcıları olan yəhudi icmaları da mövcud idi. Azərbaycanın Şimal-şərqinə iudaist yəhudilərin köçüb gəldiyi hələ lap qədim dövrlərdən məlumdur. Onların Azərbaycanda məskunlaşması ilə bağlı araşdırıcılar arasında fərqli fikirlər mövcuddur. Tarixçi alim Tarix Dostəliyev “Şimali-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə” adlı əsərində yəhudilərin Azərbaycanda mənşəyi ilə bağlı, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən Sasanilərin köçürdükləri İran mənşəli əhalinin sonradan iudaizmi qəbul etmələri və bunun əsasında Azərbaycanda yəhudi icmasının yaranması haqqındakı versiyaları rədd edərək qeyd edir ki, yəhudilər dünyanın bir çox məməkətlərinə səpələndikdən sonra da müxtəlif xalqlar arasında yaşayaraq onların dillərini qəbul etsələr də, dini mənsubiyyətlərini qoruyub saxlaya bildikləri kimi Azərbaycanda da öz icmalılığını və dini mənsubiyyətini qoruyub saxlamışlar (13, 235). Orta əsrlərdə Azərbaycanın Şimal-şərqində yəhudi icmalarının yaşaması haqqında orta əsr yazılı mənbələri də xəbər verir. XIII əsrin ortalarında Monqolustana qədər səfər etmiş və səyahəti zamanı keçdiyi ərazilər və onların xalqları haqqında qeydlər aparmış fransalı rahib Vilhelm de Rubruk Dərbənddən cənubda

iki günlük məsafədə yerləşən Şabran (Samaron) şəhərində çoxlu yəhudilərin yaşadığını söyləyir.

Sual 3. Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda dövlət və din münasibətləri. 1920-ci ilin aprel işğalı Şimali Azərbaycanda yaradılmış dövlət müstəqilliyinə son qoymaqla müstəqil dövlətin bütün dövlət təsisatlarını de-fakto ləğv etmişdi. Lakin ilk illərdə formal olaraq dövlətin bir neçə strukturu saxlanılmışdı. Ümumiyyətlə, bütün dinlərə, xüsusən də İslam dininə düşmən olan bolşevik-kommunist ideologiyası əhalinin milli-dini dəyərlərinə düşmən kəsilmişdi. Sovet hakimiyyətinin dinə münasibətinin başlıca prinsipi onun dövlətdən ayrılması idi. Lakin buna baxmayaraq, Sovet dövlətinin ilk illərində yeni quruluşun ideoloqları İslam dininin özünəməxsusluqlarını və dindarların milli heysiyyətlərini nəzərə almaq məcburiyyətində idilər.

1920-ci ilin may ayında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin “Vicdan azadlığı” haqqında dekretinə görə, Xalq Maarif Komissarlığının (XMK) tabeliyindəki bütün dövlət məktəblərində dini təlimlərin tədrisi və hər hansı dini mərasimin keçirilməsi qadağan olunmuş, Dini İşlər üzrə Nazirlik ləğv edilmişdi. XMK-nın xüsusi əmri ilə tədris müəssisələrinin və məktəb şuralarının sədri vəzifəsini tutan dini dərəcəli şəxslər vəzifələrindən azad edilmişdilər. Dini İşlər üzrə Nazirliyin ləğv edilməsi ilə bağlı dekret əslində hər vətəndaşa istənilən dini etiqadı seçmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək hüququ, eyni zamanda dinin lehinə və ya əleyhinə təbliğat aparmaq azadlığı vermişdi. Dinə etiqadı ayrılıqda hər şəxsin vicdan işi hesab edən dövlət dinə münasibətdə bitərəf qalaraq heç bir dini cərəyanın tərəfində durmur, onlardan heç birini maddi və mənəvi cəhətdən müdafiə etmirdi. Sovet dövləti böyüməkdə olan nəslin təhsil və tərbiyə işini XMK-nın sərəncamına vermiş, bütün dövlət və qeyri-dövlət məktəblərində hər hansı dini mərasimin keçirilməsi qadağan olunmuşdu.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində hökumət dindarları ələ almaq məqsədi ilə müxtəlif siyasi aksiyalar həyata keçirirdi. Məsələn, Qurban və Ramazan bayramları dövlət səviyyəsində qeyd edilir, Novruz bayramı günlərində məktəblərdə tətillər başlanır, küçələrdə şagirdlərin bayram nümayişləri, teatr və klublarda tamaşa və konsertlər təşkil edilirdi. Hətta 1921-ci ilin avqust ayının 30-da Nəriman Nərimanovun göstərişi ilə Məhərrəmlik günlərində Təzəpir və Bibiheybət məscidlərində dindarlara ərzaq paylanmışdı. 20 sentyabr 1920-ci ildə isə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti əsasında Bakıda Azərbaycana məxsus qızıl, gümüş, platin, brilyant və mirvaridən ibarət qiymətli əşyaların mərkəzləşmiş şəkildə saxlanılmasını təmin etmək üçün Dövlət Mühafizə İdarəsi təsis olunmuşdu. Lakin dekretə xüsusi olaraq göstərilirdi ki, qiymətli sərvətlərin təhvil verilməsi dini icmaların ixtiyarındakı sitayiş əşyalarına aid edilmir.

1922-ci ilin noyabr ayında Təzəpir məscidinin axundu Ağa Əlizadənin imzası ilə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Rəyasət Heyətinə ərizə daxil olmuşdu. Axund hökumətdən Kərbəla ziyarətinə gedənlərə yardım göstərilməsini xahiş etmişdi. Mərkəzi Komitənin Rəyasət Heyəti Kərbəlaya ziyarətə gedən vətəndaşlar haqqında məsələni müsbət

həll edərək, zəvvarlara o vaxt üçün böyük məbləğ olan üç yüz manatadək qızıl pul ayrılmasına qərar vermişdi.

1922-ci illərdə Volqaboyu, Ukrayna, Krım və Qafqazı aclıq bürümüşdü. 90 milyon əhalisi olan 40 quberniya aclıq içində idi. Əhaliyə yardım məqsədi ilə 1922-ci ilin may ayının 23-də Təzəpir məscidində Azərbaycan SSR dindarlarının başçıları - Axund Ağa Əlizadə, qazı Əbdülrəhim Hacızadə və b. ruhanilər aclıqla əlaqədar bütün dünya müsəlmanlarına müraciət edərək kömək istəmişdilər. Müraciətdə deyilirdi: “Müsəlman qardaşlar! Siz yaxşı bilirsiniz ki, İslam dininin əsaslarından biri əziyyət çəkənlərə, ilk növbədə aclara və yoxsullara yardım etməkdən ibarətdir. Krımdan, Volqaboyundan və başqa vilayətlərdən gələn ürək dağlayan fəryadı eşidin”. Təzəpir məscidinə toplaşan Azərbaycan ulmaları İran, Türkiyə (Orta Asiyadakı türk-müsəlman coğrafiyası nəzərdə tutulur), Türkiyə, Hindistan və Əfqanıstan ruhanilərinə müraciət edərək onları aclara fəal kömək göstərməyə çağırırdı.

Nəriman Nərimanovun Təzəpir məscidində maraqlı çıxışlarından biri 1920-ci ilin iyun ayında Azərbaycan SSR-nin qadınları qarşısında olmuşdur. O, İslam dininin ən humanist addımlarından biri olan qadın-kişi bərabərliyi üzərində xüsusi dayanmış, qadınların məscidə gəlib onu dinləməsinə yüksək qiymətləndirmişdi. N.Nərimanov çıxışında Təzəpir məscidinin şəhərin siyasi həyatında oynadığı rola da aydınlıq gətirmişdi.

1920-ci ilin əvvəllərində mətbuatda, partiya dairələrində müxtəlif dini ayin, bayramlar, Məhərrəmlik günlərində müsəlmanların matəm mərasimi və onların qadağan edilməsi haqqında məsələlər də müzakirə edilirdi. N.Nərimanov bu dövrdə bütün təzyiqlərə baxmayaraq, həmin meyllərin artmasına kəskin müqavimət göstərmişdir. Hətta o, 1922-ci ilin avqust ayında Məhərrəmlik təziyyəsinin qadağan edilməsinə qarşı çıxmışdı. Bu münasibətlə Təzəpir məscidinə gələn N.Nərimanov dindarlara müraciətində demişdi: “Peyğəmbərin ən sevimli nəvəsi İmam Hüseyn (ə) öz gücsüzlüyünü bilərək, Həzrət Məhəmmədin (s) qanunlarını pozan, hamını və hər şeyi qızilla ələ almaq istəyən Yezidə qarşı mərdi-mərdanə çıxış etməklə böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. İmam Hüseyn tabe olsun və öz vicdanım qızıla satsın deyə, Yezid böyük bir vilayətin idarə olunmasını ona təklif etdi. O, bunu qəbul etmədi, həlak oldu”.

O, fikirləri ilə İmam Hüseynin (ə) şəhidlik məktəbinin həqiqi fəlsəfəsini dəqiq xarakterizə edir, İmamın İslam dininin müdafiəsi uğrunda canını fəda etməsini milli-mənəvi dəyərlərin xilas kimi qiymətləndirir, milli-mənəvi dəyərlərin, bütün maddiyyatdan üstün olduğunu vurğulayır, hər kəsin bu dəyərlərə sadıq qalmasının vacibliyinə işarə edirdi.

1923-cü ilin avqust ayında AK(b)P-nin Bakı Komitəsinin Rəyasət Heyəti bütün rayon partiya komitələrinə və məsul işçilərinə Məhərrəmlik mərasimləri əleyhinə kampaniya aparmamaq barədə göstəriş vermişdi. 1925-ci ilin aprel ayında xüsusi qərarda inqilabi bayramlarla yanaşı, altı xüsusi dini bayramın da qeyd olunması nəzərdə tutulmuşdu.

Keçən əsrin iyirminci illərinin sonu-otuzuncu illərinin əvvəllərində SSR-nin başqa respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də də İslam dininə hücumlar başlanmışdı. Bu işə, əsasən, yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri cəlb edilmişdilər. Dövlət dini işlərdə bitərəflik, vətəndaşın vicdan azadlığı barədə özünün elan etdiyi prinsiplərindən uzaqlaşmağa başlamışdı. Dindarlara münasibətdə inzibatçılıq tətbiq

olunurdu. Məhz elə buna görə 1924-cü ildə Bakıda yaradılan “Allahsızlar cəmiyyəti” zəhmətkeşlərin geniş dairəsini öz tərəfinə cəlb edə bilməmişdi.

İllər keçdikcə dinlə mübarizə daha geniş vüsət almış, məscidlərin müsadirəsi irimiqyaslı kampaniya formatına keçmişdir. 1928-ci ilin dekabr ayında AK(b)P Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin iclasında “Kəndlilərə mədəni ehtiyacları üçün verilmiş məscidlər haqqında” məsələyə baxılmış, nəticədə bir sıra məscidlər mədəni-maarif müəssisələrinə çevrilmişdi. Müxtəlif idarələrə məscidlərdən minbərləri çıxartmaq, dini lövhələrin üstünü ağartmaq və məscidlərin hissə-hissə boşaldılması üçün əmrlər verilmişdi. SSRİ-nin başqa müttəfiq respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də də məscidlərin və mədrəsələrin bağlanması, din xadimlərinin təqib olunmasına göstərişlər gəlmişdi. Quran zərərli bir kitab kimi qadağan edilmişdi. Azərbaycan SSR qəzalarında məscidlər dağıdılmış, ya da anbar, kitabxana və yaxud da muzeyə çevrilmişdi. Təkcə Quba qəzasında iyirmi iki gün ərzində 18 məscid mədəni-maarif binalarına çevrilmişdi. Lənkəran qəzasında isə yüzlərlə məscid dağıdılaraq, tikinti materialları kimi inzibati binaların inşasında istifadə olunmuşdur. Azərbaycan SSR-də 1929-cu ildə VII Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı ilə bağlı keçirilən seçki kampaniyası dövründə 400 məscid bağlanmışdı. Hələ AK(b)P-nin II qurultayında N.Nərimanov öz çıxışında qeyd etmişdi ki, «bizdə elə kommunist müsəlmanlar var ki, kəndə girən kimi adamları məsciddən qovur və əmr edir ki, məscidləri bağlayın. Kommunistlər fəxr edirlər ki, guya böyük iş görürlər. Onlar güman edirlər ki, bizim inqilabımızı genişləndirir və möhkəmləndirirlər. Mən belələrini əksinqilabçı adlandırıram, çünki bunlar bizim işlərimizi korlayırlar».

Məscidlərin bağlanması və onların məktəb üçün uyğunlaşdırılması əksər hallarda yerli partiya təşkilatlarının rəhbərliyi altında aparılır, onların bəziləri daha çox məscid bağlamaq üçün sosializm yarışları metodlarından istifadə edirdilər. Bir sıra qəzalarda məscidləri inzibati qaydada mədəniyyət müəssisələrinə çevirirdilər. Bu sahədə inzibati amirlik o dərəcəyə çatmışdı ki, “kollektivləşmə” ilə eyni zamanda ictimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşdiyini nəzərə alan AK(b)P-nin VII qurultayı (1929-cu ilin aprel ayı) bu işdə əyintilərə yol verildiyini göstərmiş və belə məsələləri könüllülük əsasında həll etmək barəsində xəbərdarlıq etmişdi. Bu xəbərdarlığa baxmayaraq, yenə də dinə qarşı münasibətdə ciddi təhriflər, yolverilməz hadisələr baş verirdi: zor işlədilməsi, komsomolçuların mollalara hücum etməsi, hətta, onları döyməsi, məscidlərə basqın olunması, məscid xadimlərinin təhqiri və s. bu kimi hadisələr adi hal almışdı.

Kommunist Partiyası rəhbərliyi ateist mövqeyə sadıq qalaraq, dinin rol və əhəmiyyətini ictimaiyyətin gözündən salmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Bakıda dinin tarixini öyrənmək, tədqiq etmək əsasında onun əleyhinə təbliğat kampaniyası aparmaq, “mürtəcə” rolunu göstərən materiallarla onu geniş xalq kütləsi qarşısında ifşa etmək “elmi-praktik” kampaniyaya çevrilmişdi.

1929-1937-ci illərdə respublikada bağlanmış məscidlərin əksəriyyətindən məktəb, klub və ya anbar kimi istifadə edilirdi. Otuzuncu illərin sonlarında Azərbaycan SSR-də ancaq 20 məscid formal olaraq fəaliyyət göstərirdi, onların bəziləri müharibədən sonrakı illərdə də açıq idi. Bu illərdə Bakıda Bibiheybət məscidi 1934-cü ilin sentyabr ayında partladılmış,

Əmircanda Murtuza Muxtarov məscidi, Əjdər- bəy məscidi, İçərişəhərdə Cümə məscidi bağlanmış, Suraxanı Atəşgah məbədi isə tam baxımsız vəziyyətə salınmışdı.

1934-1938-ci illərdə Azərbaycan SSR-də 27458 nəfər repressiyaya məruz qalmışdır ki, onların da arasında din xadimləri az deyildi. Repressiyaya məruz qalan və güllələnənlər arasında Nargin adasında qətlə yetirilən Qurani-Kərimi Azərbaycan dilinə ilk tərcümə edənlərdən biri 83 yaşlı Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərimağa da var idi.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində Təzəpir məscidi ilə bağlı saxlanılan maraqlı bir sənəd diqqəti cəlb edir. Sənəddə 1934-cü ilin sonlarınaq Bakıda və Azərbaycan SSR-in qəzalarında müsadirə olunan, mədəni-maarif müəssisələrinə çevrilən və məhv edilən məscid və kilsələrin sayı haqqında Moskvaya - mərkəzi hökumətə məlumat verilmişdir. Bibiheybət məscidi, Aleksandr Nevski kilsəsi və onlarla başqa dini məbədlərin “zəhmətkeş əhalinin xahişi ilə” məhv edilməsi əsaslandırıldıqdan sonra Təzəpir məscidinin, Müqəddəs Məryəmin Miladı baş kilsəsinin və erməni kilsəsinin təyinatının dəyişdirilərək onların saxlanması məqsəduyğun hesab olunurdu. Təzəpirlə bağlı qeyd olunmuşdur ki, tarixən bu ərazidə məscid tikilməmişdən əvvəl müsəlmanların ziyarət etdiyi pir mövcud olmuşdur. Şəhərin qatı dindar əhalisinin evləri ilə əhatə olunan bu məscidin sökülməsi ciddi narazılıqlar doğura bilər. Ona görə də yaxın gələcək- də bu binanın sovet fəhlələrinin mədəni istirahət yerlərindən birinə çevrilməsinə razılıq verilməsi tövsiyə olunurdu. Bu sənəddən görünür ki, o zamankı Azərbaycan SSR rəhbərliyi də Təzəpir məscidinin sökülməsinin tərəfdarı olmamışdır.

Beləliklə, iyirminci illərin əvvəllərində Sovet hakimiyyətinin “tən-tənəli” surətdə elan etdiyi vicdan və din azadlığı bu şəkildə heçə endirilmişdi və bu, mahiyyət etibarilə, əslində, xalqı öz mənəvi kökləri və ənənələrindən ayırmaq cəhdindən başqa bir şey deyildi. Lakin Azərbaycan xalqı özünün tarixinə, mənəviyyatına bağlılığı sayəsində bu illərin ağır sınağından uğurla çıxmış, “ideoloji” təzyiqdən xilas ola bilmişdir.

O dövrü tədqiq etdiyimiz zaman Sovet hakimiyyətinin ateist ideologiyasının Şimali Azərbaycanda açıq şəkildə iflasa uğradığını görürük. Əhali arasında allahsızlıq siyasətinə qarşı daxili müqavimət, milli-mənəvi dəyərlərdə pünhanlıq və onların qorunub saxlanması ateizmin qəbul edilməməsinin açıq sübutudur. Siyasi hakimiyyətdən çəkinən insanlar arasında dindən uzaqlaşma prosesinin getdiyi görünsə də, daxildə hər kəs Allaha olan inancını qoruyub saxlayırdı. Dolayısıyla ateizm heç vaxt Şimali Azərbaycanda insanların qəlbinə yol tapıb hakim ideologiyaya çevrilə bilmədi. Və bu, ölkənin rəhbər strukturlarında çalışanların verdikləri qərarlarda daha çox hiss olunurdu.

Doktor N.Nərimanov dinin xalqın milli mənəviyyatına nə dərəcədə bağlılığını və Azərbaycan cəmiyyətinin ayrılmaz tərbiyəvi hissəsi olduğunu yaxşı bilirdi. Bunun üçün də hər zaman xalqın inancına hörmətlə yanaşmış, Azərbaycan SSR-in rəhbər vəzifələrində çalışdığı zaman bu məsələdə həssaslıq nümayiş etdirmişdir. Lakin N.Nərimanovun dünyagörüşündəki millilikdən narahat olan partiya rəhbərləri və onların əlaltıları onu Azərbaycandan uzaqlaşdırmağı respublikada gələcəkdə məkrli işlərin icrası üçün vacib hesab edirdilər. Bu, belə də oldu. Məhz onun Azərbaycan SSR-dən uzaqlaşdırılması nəticəsində dinimizə qarşı repressiya və təcavüz maşını işə düşdü, milli-dini ziyalılar total şəkildə məhv edilməyə başlandı.

Şimali Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının ilk illərində marksizm-leninizm ideyalarının yayılmasına başlıca əngəl müsəlman ruhaniləri tərəfindən yaradılır və onlar sosializmə qarşı barışmaz mövqə nümayiş etdirirdilər. Müsəlman ruhanilərinin mövqeyi Oktyabr çevrilişi, habelə, Şimali Azərbaycanın sovetləşməsi dövründə özünü əyani şəkildə büruzə verirdi.

Şimali Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında Gəncədə və Zaqatalada Sovet hakimiyyəti əleyhinə qaldırılmış qiyamlarda çoxlu ruhani nümayəndələri fəal iştirak etmişlər. Azərbaycan SSR-də yüksək rütbəli ruhanilərin əksəriyyəti əksinqilabçı partiya olan İttihad partiyasının üzvü olmuş, ölkədə Sovet hakimiyyətini devirmək üçün əksinqilabi qiyamlarda yüksək mövqelər tutmuşlar. 1922-ci ilin 10-17 avqustunda və 1923-cü ilin 18-19 oktyabrında Qubadlı qəzasında baş vermiş əksinqilabi qiyamların başçıları ruhanilər Hacı Qasım bəy Çələbioğlu və sabiq qazı Bəxti Əfəndi olmuşlar.

Lakin Sovet hakimiyyətinin zor gücünə qurulması və sovet adamlarının həyat tərzinin kökündən dəyişməsi, habelə, din əleyhinə aparılan inzibati-ateist tədbirlər nəticəsində dini ibadət yerlərinin, ruhanilərin mövqeyi və hörməti əsaslı şəkildə sarsıdılmışdı. Üzdə də olsa, dindən uzaqlaşdırılanların sayı sürətlə artır, məscid və kilsələr tədricən bağlanırdı. Buna baxmayaraq, 1925-1926-cı illərdə Azərbaycan SSR-də hələ 1700-dək məscid mövcud idi. Təkcə Bakı şəhəri və Bakı qəzasında 120-dən artıq məscid fəaliyyət göstərirdi.

İyirminci illərdə dini gözdən salmaq üçün Sovet hökumətinin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlanan bir qrup “din xadimlərinin antidin fəaliyyətlərini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Məhz onlar aşıladiqları şəriət qaydaları ilə əməllərinin uyğun gəlməməsi, dindən gəlir mənbəyi kimi istifadə etməyə başlaması, həqiqi din xadimləri arasında təxribat aparması, onları heç nədən güdaza verməsi və digər düşünülmüş və məqsədyönlü addımlar insanlar arasında din xadimlərinə etimadsızlığı formalaşdırmağa başladı. Çünki cəmiyyət din xadimlərinin sözləri ilə əməllərinin uyğun gəlmədiyini açıq şəkildə görə bilirdi.

Hadisələrin sonrakı inkişafı - aramsız həbslər, sürgünlər, qətlər din xadimlərini Sovet rejiminə qarşı olan mövqelərindən geri çəkilməyə, sərt fitvalar verməkdən yayınmağa vadar etmişdi. Hətta, yuxarıda qeyd edilən “din xadimləri”nin bəziləri yeni hakimiyyətə daha loyallıq mənasında bəslənərək hakimiyyəti lənətləmir, “hər bir hakimiyyət Allahdandır” - deyirdilər. Bakının məşhur mollalarından olan Mir İslam Mir Yunisoğlu 1928-ci ildə Hacı Pirverdi məscidində oxuduğu moizədə demişdi: “Ay camaat, Allah-Təala öz növələrinə buyurmuşdur ki, qismətdən artıq yemək olmaz. Qismətinizə qail olun. Bizim də qismətimizə Şura hökuməti çıxıb, Allahımıza şükür edib hökumətimizə qulluq etmək bizim borcumuzdur”.

Həmin dövrlərdə yaranmış sosial-siyasi mühit bəzi uzaqgörən din xadimlərinə dinin gələcək müqəddəratı haqqında da fikirləşməyi diktə edirdi. Hətta bəzi din xadimlərinin gələcək üçün dini kadrların hazırlanması haqqında düşündüyü barədə də faktlar var. Onlar İranın Məşhəd və Qum şəhərlərinə, İraqın Nəcəf şəhərinə və başqa İslam mərkəzlərindəki dini məktəblərə tələbə göndərir, Respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində bağlanmış mədrəsələri dirçəltməyə çalışmışlar. Bakının Buzovna qəsəbəsindəki məscidin keçmiş axundu otuzuncu illərdə gizli yolla Məşhədə gedərək, orada dini təhsil alıb qayıdanlardan olmuşdur.

Sovet qanunvericiliyinin ölkə daxilində dini təhsili qadağan etməsinə baxmayaraq, 1933-cü ildə Zaqatala və Balakən rayonlarında bir neçə gizli mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan müsəlman ruhanilərinin antisovet əhval-ruhiyyəli qisminin mövqelərinin zəiflədilməsi üçün dini ayinlər haqqında yerli qanunvericilik formalaşdırılmışdı. “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” Leninin məşhur dekreti (5 fevral 1918-ci il) əsasında tərtib edilmiş və Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının verdiyi “Vicdan azadlığı haqqında” (15 may 1920-ci il) dekretinin bu sahədə xüsusi rolu olmuşdur. Həmin dekret əsasında Respublikadakı Dini Etiqad Nazirliyi ləğv edilmiş, dinin dövlətdən və məktəbin dindən ayrıldığı elan edilmişdir. Sovet Azərbaycanı vətəndaşlarının könüllü olaraq istədikləri dinə etiqad etməkdə, yaxud heç bir dinə etiqad etməməkdə azad olduqları qanunlaşdırılmışdır.

Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzündən sonra Azərbaycanda məscidlərin və ruhanilərin səlis təşkilat quruluşu və ümumi struktur sistemi olmamışdır. Formal olaraq onlar Ufa şəhərində yerləşən Ümumrusiya Müsəlmanları Mərkəzi Ruhani İdarəsinə tabe idilər. Lakin bu təşkilatla əlaqə çox zəif olmuş və formal xarakter daşmışdır. Bəzi şiə ilahiyyatçıların (Molla Əli Ağazadə, Bakı qazısı Mirməhəmməd Kərim ağa, axund molla Məhəmməd və başqaları) bu sahədə mütəşəkkillik yaratmaq təşəbbüsləri nəticə verməmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan SSR-də ruhanilərin kortəbii fəaliyyət göstərdiyini də demək olmazdı. Respublika ərazisində ilahiyyatçıların fəaliyyətinə başlıca olaraq Bakı məscidlərinin axundları, imam-xətibləri və nüfuzlu mollaları istiqamət verirdilər. Adətən onlar Bakının Təzəpir, yaxud Hacı Pirverdi məscidinə, axund Şeyx Qəni Molla Abdullaoglu, Molla Murad Axundov və başqa nüfuzlu din xadimlərinin mənzillərinə toplaşar, burada ictimai-siyasi həyata öz münasibətlərini bildirər, yaranmış yeni şəraitlə əlaqədar dini qorumaq, imkan daxilində onu təbliğ etmək, Azərbaycan SSR-də dini həyatı fəallaşdırmaq və s. bu kimi məsələləri müzakirə edirdilər.

1941-1945-ci illər müharibəsinin ilk illərində ümitsizliyə qapanmış insanların kütləvi şəkildə dinə üz tutmaları bir daha Kommunist Partiyasının irəli sürdüyü ateizm siyasətinin iflasa uğramasını təsdiqlədi. 1943-cü ildə müharibənin gedişində əsaslı dönüş yarandıqdan sonra İosif Stalin Qərb dövlətləri ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən siyasi gedişlərə əl atdı. O, tezliklə müharibənin qələbə ilə bitəcəyini bilirdi. SSRİ dünyadan təcrid olaraq öz varlığını qoruyub saxlaya bilməzdi. Müharibədən sonra dünyada hegemon dövlətlərdən biri kimi qəbul olunmaqla yanaşı, həm də ideal siyasi kimi nüfuz qazanmalı idi. İkinci cəbhənin açılması və müharibədən sonra Qərb dövlətləri ilə əməkdaşlıq və inteqrasiya üçün isə müəyyən islahatların həyata keçirilməsi vacib idi. Bu islahatların ən önəmli olanlarından biri dini təsisatların formalaşdırılması idi.

Əlbəttə, Ufa şəhərində olan Mərkəzi Müsəlman Ruhani İdarəsi SSRİ ərazisində fəaliyyət göstərən müsəlman dini obyektlərinin və ruhanilərin fəaliyyətinə nəzarət və rəhbərlik etmək iqtidarında deyildi. 1943-1944-cü illərdə bu idarənin sədri müfti A.Rəsulovun formal xarakterli dövlət tərəfindən hazırlanmış təklifi və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müvafiq qərarı ilə SSRİ-dəki müsəlman obyektlərinə və ruhanilərinə əməli rəhbərlik etmək üçün aşağıdakı müstəqil müsəlman ruhani idarələri yaradılmışdı:

1. *SSRİ-nin Avropa hissəsi və Sibir müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Ufa şəhərində);*
2. *Orta Asiya və Qazaxıstan müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Daşkənd şəhərində);*
3. *Cənubi Qafqaz Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Bakı şəhərində);*
4. *Şimali Qafqaz və Dağıstan Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Mahaçqala şəhərində).*

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi (ZMRİ) SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 14 aprel 1944-cü il tarixli 17 nömrəli qərarı ilə yaradılmışdı. 1944-cü ilin may ayının 25-28-də Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayı keçirilmişdi. Qurultay Axund Ağa Əlizadəni Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri seçmiş və ona “Şeyxülislam” dini titulu vermişdi. O, inqilabdan əvvəlki illərdə Bakı quberniya dini məclisinin sədri olmuş Cavad Əlizadənin oğlu idi. Bu Ruhani İdarə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan SSR-də yaşayan müsəlmanlara və onların məscidlərinə dini rəhbərlik etmək üçün yaradılmışdı.

Bir-birindən asılı olmayan həmin müsəlman dini mərkəzləri əhatə etdikləri ərazidə dini təşkilatların və ruhanilərin fəaliyyətini istiqamətləndirməyə başlamışdılar. Yeni yaradılmış ruhani idarələrinin rəhbərləri Sovet hakimiyyətinə loyallıq bəsləyənlər də, öz dövrlərinin görkəmli din xadimləri olmuş, mövcud şəraitin tələblərilə kifayətlənməyi məsləhət görən, bəziləri isə mövcud şəraitdən maksimum yararlanmağa cəhd edən müdrik ruhanilər idi. Məsələn, ZMRİ-nin ilk sədri Axund Ağa Əlizadə 1944-cü ilin iyun ayının 1-də Bakıdakı Təzəpir məscidində birinci moizəsində dindarları Sovet hökumətinə hörmət bəsləməyə, dövlətin bütün qanunlarına riayət etməyə və beləliklə də, “dini hifz etməyə” çağırırmışdı.

ZMRİ yenidən yaradıldıqdan sonra onun Nizamnaməsi təsdiq edilmiş və rəhbərliyi (şeyxülislam, müfti, ruhani idarəsinin üzvləri - qazılar) seçilmiş, elə həmin dövrdə Cənubi Qafqaz respublikalarındakı müsəlmanların dini birliklərinin yenidən qeydə alınmasına başlanılmışdır.

Hərbi təcavüz və işğaldan əvvəl təkcə Azərbaycan SSR-də 3 minədək, 1927-ci ildə isə 1669 məscid fəaliyyət göstərirdiyi halda, 1944-cü ildə ZMRİ-nin səlahiyyəti dairəsində cəmi 22 məscid və bir ədəd müqəddəs yer (Göy imam - Gəncə imamzadəsi), habelə 70-dək din xadimi qeydə alınmışdı. Yalnız 1941-1945-ci illər müharibəsindən sonrakı illərdə dindarların Həcc ziyarətinə getməsinə icazə verilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, bu dövrdə SSRİ ərazisində, xüsusilə də Azərbaycan SSR-də xristian dini icmalar müsəlmanlara nisbətən daha sərbəst olmuş, az sıxışdırmış və onlara dövlət tərəfindən loyallıq bəslənilmişdir.

Deyildiyi kimi, çar hökuməti 1823-cü ildə Cənubi Qafqazda şiə müsəlmanlarının şeyxülislamı, 1832-ci ildə isə sünni müsəlmanlarının müftisi vəzifəsini təsis etmiş və 1872-ci ildə bunların nəzdində iki müstəqil - sünni və şiə ruhani idarələri yaratmışdı.

1944-cü ilin may ayında təsis edilən ZMRİ ölkəmizin müsəlman əhalisi arasında dini cərəyan ayrı-seçkiliyinə son qoyulduğunu nəzərə almış və hər iki müsəlman dini cərəyanına mənsub məscidlərə dini rəhbərliyin birləşməsi üçün vahid İdarədə cəmləşdirməyi mümkün hesab etmişdir. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan SSR-də müsəlmanların şiə

və sünni təriqətlərinə mənsubluğu üzrə say nisbəti nəzərə alınmaqla, ZMRİ Heyətinin 7 üzvündən 4-nün şiə, 3-nün isə sünni nümayəndələri olması məqsədəuyğun hesab edilmişdi. İdarənin sədri vəzifəsini çoxluq təşkil edən şiə nümayəndəsi tutmuş və ona “şeyxülislam” vəzifəsi verilmişdi. Sünnilərin nümayəndəsi isə ruhani idarəsi sədrinin müavini vəzifəsini tutmuş və ona da “müfti” rütbəsi verilmişdi. Müfti şeyxülislamın müavini kimi ZMRİ-də yalnız maliyyə-təsərrüfat işlərinə nəzarət edirdi. Dini-məzhəb məsələlərində isə tam müstəqil idi.

Keçmiş SSRİ məkanında yuxarıda adları çəkilən dörd böyük ruhani idarəsi yaradılsa da, bunlar dövlət strukturu olmadıqlarından, dövlətin yürütdüyü siyasətə qarışa bilməzdi. Dini təşkilatlarla dövlət orqanları arasında münasibətləri tənzimləmək və dini ayinlərdə sovet qanunvericiliyinə riayət olunmasını əməli cəhətdən təmin etmək zərurəti bu işlə məşğul olan dövlət orqanlarının yaradılması ehtiyacını yaratmışdı. Bununla əlaqədar, 1943-cü ildə SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Rus-Pravoslav Kilsəsi İşləri üzrə Şura, 1944-cü ilin may ayının 19-da isə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 572 nömrəli qərarı ilə digər regionlarda başqa dinləri əhatə edən Dini Ayin İşləri üzrə Şura təşkil edilmişdi.

SSRİ hökuməti yanında Dini İşlər Şuralarının müttəfiq respublika, muxtar respublika və vilayətlərdəki müvəkkilləri yuxarıda göstərilən vəzifələri əməli surətdə həyata keçirməklə məşğul olurdular. Bu Şuraların Azərbaycan SSR-də müvəkkilliyi 1944-cü ilin iyul ayının 9-da təşkil edilmişdi. Dini İşlər Şuralarının Azərbaycan SSR üzrə ilk müvəkkili Bəybala Şahbazbəyov olmuşdur. Bu sahədəki işləri səmərəşdirmək və mərkəzləşdirmək məqsədilə SSRİ Nazirlər Sovetinin 8 dekabr 1965-ci il tarixli qərarına əsasən, Rus-Pravoslav Kilsəsi İşləri üzrə Şura və Dini Ayin İşləri üzrə Şuranın əsasında SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini İşlər Şurası yaradılmışdı. Dini İşlər Şurası haqqında əsasnamədə göstərilirdi ki, o, SSRİ dövlətinin din sahəsində siyasətinin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. Şuranın başlıca vəzifələri vətəndaşların “vicdan azadlığı”nı təmin edən SSRİ Konstitusiyasına və başqa sovet qanunlarına riayət edilməsinə, bütün ölkə ərazisində din haqqında sovet qanunlarının, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarının düzgün tətbiq olunmasına nəzarət etmək idi. Şura yerli sovet orqanlarının təqdimatı əsasında dini təşkilatları qeydə almaq və qeydiyyatdan çıxarmaq hüququna malik idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nə Dini İşlər Şurası haqqında Əsasnamədə, nə də qanunvericiliyin müvafiq bəndlərində ölkədə fəaliyyət göstərən dini təşkilatların mülkiyyətinin və əmlakının milliləşdirilməsi nəticəsində bu təşkilatların və ruhanilərin maddi vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdi. Məscid, kilsə, sinaqoq, digər ibadət yerləri və ruhanilər dövlətin maddi yardımından tamamilə məhrum olunmuş, yalnız dindarların maddi yardımı ilə dolanmağa məcbur edilmişdilər. Çünki dinin dövlətdən ayrıldığını elan edən dekretə görə, din və onun təşkilatları dövlətin maliyyə dəstəyinə ümid bəsləyə bilməzdi. Bunların vəsaiti dindarların verdiyi könüllü nəzirdən və vətəndaşların sifarişi ilə dini ayinləri icra etməyə görə aldıkları haqdan ibarət idi. Sovet quruluşunun son illərində Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin məscidlərdən aldığı könüllü ianənin miqdarı əvvəlki dövrlərə nisbətən qat-qat çox idi. Əgər 1961-ci ildə Ruhani

İdarəsinin illik mədaxili 35,2 min manat idisə, 1984-cü ildə 400 min manatdan çox olmuşdu.

Sovet hakimiyyəti illərində məscidlərin sayının azalması təkzibedilməz faktdır. Bunun səbəbləri aydındır. Şəxsiyyətə pərəstiş dövründə inzibati-amirlik rejimindən doğan təzyiq, ruhani və dindarların düşmən sinif nümayəndələri adlandırılaraq amansız təqiblərə məruz qalmaları və s. nəticəsində vicdan azadlığı prinsipləri kobud surətdə pozulmuşdu. Əhalinin qorxudulması yolu ilə dindarlıq hissi bir növ adamların daxilinə qovulub gizlədilmişdi. Artıq din onların əməli işlərində təzahür etmirdi. Məscidlərin, kilsələrin, sinaqoqların əsassız olaraq bağlanması və dağıdılması, din xadimlərinin güllələnməsi, dindarların təqib edilməsi kimi qəddarlıqlar dindarlığın zahirən “azalma” səbəb olmuşdu. Yəni vətəndaşların böyük bir hissəsi öz dini hisslərini gizlətməyə məcbur olmuş, adamların dindarlığı onların daxilinə gömülmüşdü.

Məhz belə siyasət nəticəsində əhalinin din sahəsindəki bilikləri olduqca məhdudlaşdırılmışdı. Əhali din haqqında yalnız ümumi və təhrif olunmuş məlumatlar əldə edirdi. Müsəlmanların (bu daha çox İslam dininə mənsub olanlarda müşahidə olunurdu) dini ayinləri icra etmək sahəsindəki fəaliyyət dairəsi də xeyli daralmışdı. Nəticədə cəmiyyətdə müxtəlif dini ayinləri yerinə yetirmək üçün müəyyən bir sinif - sovet dövrünün molla sinfi formalaşmışdı və əhali artıq özlərinin bacarmadığı dini ayinləri müəyyən pul qarşılığında həmin mollalara icra etdirməyə başlamışdılar.

Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan SSR-də İslam dininin tədqiqi, digər dinlərin araşdırılması və öyrənilməsində də, bir növ, ayrı-seçkilik mövcud idi. Nəticədə Azərbaycan SSR-də Zərdüştiliyin və orta əsrlərdə Xristianlığın tarixinə dair xeyli ciddi elmi işlər meydana gəlmişdi. Lakin İslam dini haqqındakı nəşrlər əks təbliğat xarakteri daşıyırdı və onları sanballı elmi araşdırmalar sırasına daxil etmək olmazdı. Çünki həmin əsərlərdə yalnız Azərbaycanda İslam dini və ənənələrinin tənqidinə həsr olunmaqla yanaşı, belə bir rəy də aşılırdı ki, guya İslam dini mentaliteti azərbaycanlılar üçün yaddır və əhaliyə ərəblər tərəfindən zorla qəbul etdirilmiş və yayılmışdır.

Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə 1954-cü ildə vəfat etdikdən sonra, region müsəlmanlarının həmin ildə çağırılmış III qurultayında Sabirabad məscidinin axundu Möhsün Həkimzadə şeyxülislam seçilmişdir. O, 1966-cı ildə vəfat etmiş, şeyxülislam vəzifəsi iki il boş qalmışdı. 1968-ci ildə Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının IV qurultayında isə bu vəzifəyə Bakıdakı Təzəpir məscidinin axundu Molla Əliəğa Süleymanzadə seçilmişdi. O, 1976-cı ildə vəfat edənədək şeyxülislam vəzifəsini daşımışdır. Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının 1977-ci ildə çağırılmış VII qurultayı Göyçay məscidinin axundu Mir Qəzənfər İbrahimovu Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinə yeni sədr və şeyxülislam seçmişdi. Sovet gerçəkliyinə hörmətlə yanaşan M.Q. İbrahimov 1979-cu ildə vəfat etdikdən sonra onun yerinə hazırkı Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə (Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının 1980-ci ildə çağırılmış VIII qurultayında) sədr seçilmişdir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələ başladı. Ölkə vətəndaşlarının dini etiqad və vicdan azadlığı təmin olundu, bu sahə ilə bağlı qanunvericilik aktları beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırıldı. Uzun

illər ibadət ocaqlarının, dini icmaların fəaliyyətinə, dini ayinlərin icrasına, dini təyinatlı ədəbiyyatın nəşrinə və yayılmasına qoyulmuş qadağalar aradan qaldırıldı, yeni ibadət evlərinin və dini təhsil müəssisələrinin əsası qoyuldu. Azərbaycan xalqı öz milli və dini bayramlarını azad, sərbəst qeyd etmək hüququ əldə etdi, ölkə vətəndaşlarının müqəddəs yerlərə ziyarətinin təşkili üçün şərait yaradıldı. İllər boyu baxımsızlıqdan uçub dağılmış pir və ziyarətgahlar fəaliyyətini yenidən bərpa etdi, gənc nəslin sağlam ruhda, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq yetişməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi.

Qeyd olunan müsbət dəyişikliklərlə yanaşı dini durumda narahatlıq doğura biləcək məqamlar da müşahidə olundu. Dövlətin dini etiqad və vicdan azadlığının təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə cəhd edən qüvvələr meydana çıxdı. Onlar bütün imkanlarını səfərbər edərək qeyri-ənənəvi dini təlimləri təbliğ edir, dini durumun gərginləşdirilməsinə, radikal dini təriqətlərin Azərbaycanda yayılmasına çalışırdılar. Belə bir ağır şəraitdə Azərbaycan hökumətinin üzərinə ciddi vəzifələr düşürdü. Dövlət nəsillərdən-nəsillərə keçən dini dəyərlər sistemini kompleks şəkildə öyrənməli, olduğu kimi xalqa çatdırmalı, dözümlülük ənənələrini qorumaq, dini fəaliyyət sahəsində cərəyan edən hadisələri təhlil etməli və dini durumu nəzarətdə saxlamalı idi. Ancaq həmin dövrdə cərəyan edən hadisələr, iqtisadi və siyasi durum bu vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsinin bir o qədər də asan olmadığını söyləməyə əsas verirdi.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda dini durum. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycanda dini etiqad azadlığının təmin olunması, dövlət-din münasibətlərinin hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi, radikal təriqətlərin və missioner təşkilatların fəaliyyətinin nəzarətə götürülməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirildi. 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dini etiqad azadlığını təmin edən, dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən müddəalar daxil edildi. Dövlət quruculuğunun dünyəvi mahiyyət daşması, dinin dövlətdən ayrı olması, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabər sayılması, dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşması, insan ləyaqətini alçaldan, insanpərvərlik prinsiplərinə zidd dinlərin yayılmasının və təbliğinin qadağan olması barədə müddəalar həmin sənəddə əksini tapdı. Eyni zamanda hər kəsə fikir və söz azadlığı verildiyi, ölkə vətəndaşlarının dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ olduğu bəyan edildi.

1992-ci ildə qəbul olunan, sonrakı illərdə bir sıra ciddi dəyişikliklər edilən “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə dini mərkəzlərin, idarələrin, qurumların və tədris müəssisələrinin fəaliyyəti tənzimləndi. Dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması və fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydaları müəyyənləşdirdi, onların mülkiyyət hüququ, istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti, beynəlxalq əlaqələri, dinin məktəblə münasibəti, dini icmaların xeyriyyə və mədəni-maarif fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirdi.

Həmin dövrdə missioner təşkilatlar Azərbaycan xalqının humanistliyindən, ölkədə yaranmış qeyri-sabit sosial-iqtisadi vəziyyətdən və Qarabağda ağır döyüşlərin getməsindən

məharətlə istifadə edərək Bakını digər müsəlman ölkələrində təriqətçilik təbliğatı aparacaq mərkəzə çevirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular.

Həmin dövrdə Missioner təşkilatlarının Azərbaycanda fəaliyyətlərini və təsir dairələrini genişləndirməsində insanların sosial-iqtisadi durumunun ağır olması, Azərbaycan torpaqlarının erməni təcavüzünə məruz qalması, ərazisinin 20%-nin işğal olunması və dini maarifləndirmənin zəif aparılması böyük rol oynadı. Həmin təşkilatlar ölkənin düşdüyü ağır sosial iqtisadi durumdan və müharibə şəraitindən məharətlə bəhrələnərək, insanlara maddi yardım paylamaqla yanaşı, dini təbliğat da aparırdılar.

Bu təşkilatların bir qismi gənclər arasında dini təbliğatı gücləndirmək məqsədilə xarici dil kursları təşkil edərək çoxlu sayda - əsasən rus dilində təhsil almış gəncləri bu kurslara cəlb etməyə nail olmuşdular. Onlar əsasən yetim, kimsəsiz və əlil insanların məskunlaşdığı yerlərdə geniş təbliğat aparmağa üstünlük verirdilər. Həmin təşkilatlara kimsəsiz və əlil insanların yeməyə olan ehtiyaclarının ödənilməsi müqabilində dini təbliğat aparmaq üçün imkan və şərait yaradılmışdı. Bu imkandan istifadə edən bir neçə humanitar təşkilat dini təbliğat aparmaq məqsədilə xeyli sayda uşaq və kimsəsizlər evini himayəyə götürmüşdü.

Bakıda əsas mərkəzlərini yaradan, missioner təşkilatlar Azərbaycanın böyük şəhərlərindən başlayaraq regionlarda da dini təbliğat aparmağı və təlimlərini yaymağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Həmin dövrdə əhatə dairələrini genişləndirmək məqsədilə həmin qurumlar böyük şəhərlərdən Gəncə və Sumqayıtda, respublikanın şimal rayonlarından İsmayilli, Zaqatala, Qax, Balakən, Quba, Qusar və Xaçmazda geniş dini təbliğat aparırdılar. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bəzi ölkələrin səfirlikləri də müxtəlif yollarla missioner təşkilatlara dəstək göstərir, dövlət qurumlarının dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, radikalıq meyillərinin qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirləri Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının pozulması kimi qələmə verməyə çalışırdılar.

Cənub rayonlarında əhalinin əksəriyyətinin islama meyilli olmasını nəzərə alan humanitar təşkilatlar bu bölgədə fəal dini təbliğat aparmaqdan və təlimlərini yaymaqdan çəkinsələr də, yerli dayaqlar yaratmaq məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirir və bəzi cənub rayonlarında xristian təmayüllü dini icmalar yaradırdılar.

Sözgedən missioner təşkilatlar müəyyən vaxtdan sonra qanunsuz fəaliyyətlərinin qarşısının alınacağını öncədən düşünərək onlardan sonra ölkədə dini təbliğat apara biləcək davamçılar yetişdirirdilər. 1997-ci ildə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkədə dini təbliğat aparmalarına qanunla qadağa qoyulduqdan sonra onların uzun müddət hazırladıqları insanlar təbliğat aparmaq missiyasını öz üzərlərinə götürdülər. Bununla da həmin təşkilatlar yerli əhalinin köməkliyi ilə yenidən dini təbliğat aparmaq imkanı əldə etdilər.

"Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilən dəyişikliklərdən sonra müvafiq dövlət qurumları dini təbliğat aparan və missionerlik fəaliyyəti göstərən humanitar təşkilatların qanuna zidd əməllərinin qarşısını qismən aldı. Humanitar təşkilatların fəaliyyəti xeyriyyəçiliklə məhdudlaşdırıldı, qanunu pozan bir neçə humanitar təşkilatın fəaliyyətinə xitam verildi.

2001-ci ildə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldıqdan sonra ölkədə dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələyə qədəm qoyuldu. Dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət olunmasının təmin edilməsi, dini icmaların qeydiyyatına alınması, qeydiyyatının ləğvi, dini qurumların və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi səlahiyyəti həmin quruma həvalə olundu.

Həmin dövrdən başlayaraq din etiqad azadlığının təmin olunmasına, icmaların dini ayin və mərasimləri sərbəst yerinə yetirməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin təbliğinə və tolerantlıq ənənələrinin gücləndirilməsinə diqqət daha da artırıldı. Azərbaycan hökuməti bütün dinlərin nümayəndələrinə dini ayin və mərasimləri sərbəst yerinə yetirmək üçün bərabər imkanlar yaratdı, onların fəaliyyətinə əsassız müdaxilələrin qarşısını aldı. Eyni zamanda missioner təşkilatların və radikal qruplaşmaların fəaliyyətinə nəzarət daha da gücləndirildi.

Azərbaycanda tolerantlıq. Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri insanlar arasında dini dözümlülüyün gücləndirilməsinin, müxtəlif din və mədəniyyətlərə mənsub insanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının təmin edilməsidir. Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən hadisələr mədəniyyətlərin müxtəlifliyini qəbul etməyən, digər din və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin adət-ənənələrinə, həyat tərzinə, əqidə və düşüncəsinə hörmətlə yanaşılmayan cəmiyyətlərdə davamlı sabitliyə və inkişafa nail olmağın qeyri-mümkün olduğunu göstərir. Bu səpkidə qarşıdurma və münaqişələrin baş verməməsi üçün insanlarda digər din və mədəniyyətlərə qarşı dözümlülük və hörmət xüsusiyyətləri gücləndirilməlidir. Bu ənənənin gücləndirilməsi və qorunması məqsədilə Azərbaycanda bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Əsrlər boyu Azərbaycanda islam, xristian və yəhudi dinlərinin nümayəndələri qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışlar. Milli və dini etnik qruplar arasında ədavət və qarşıdurma halları müşahidə olunmamışdır. Müxtəlif din və mədəniyyətlərə mənsub insanlar əsrlər boyu Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış, özlərinin etnik xüsusiyyətlərini, dinlərini və adət-ənənələrini qoruyub saxlayaraq bu günümüzədək yaşatmışlar. Müasir dövrdə də ölkəmizdə həmin dinlərin tarixi, mədəni abidələri və zəngin mənəvi irsi dövlət tərəfindən qorunub saxlanılır.

Müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində insanların məskunlaşmasında onların dini və milli mənsubiyyəti əsas meyar kimi götürülür, yəhudi, xristian və müsəlmanlar bir çox dövlətlərdə ayrı-ayrı məhəllələrdə yaşadığı halda bu gün ölkəmizdə müxtəlif din və təriqətlərə mənsub insanlar bir küçədə, bir həyətdə, hətta bir evdə sərbəst yaşayır və bir-birilərinin bayramlarında, dini ayin və mərasimlərində bir ailə kimi yaxından iştirak edirlər. Onlar nəinki özlərini Azərbaycanda yad hiss etmir, hətta yerli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq qohumluq əlaqəsi qururlar.

Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsinin formalaşmasına və dini qruplar arasında möhkəm birliyin yaranmasına, sülh və barışın hakim olmasına, ölkə ərazisinin tez-tez xarici dövlətlərin işğalına məruz qalması və asılı vəziyyətə düşməsi böyük təsir

göstərmişdir. Azərbaycanın zəngin yerüstü və yeraltı təbii sərvətləri, mühüm geostrateji ərazisi daim xarici ölkələrdə maraq doğurmuş, qüdrətli dövlətlər zəngin təbii sərvətləri talan etmək, yerləşdiyi mühüm geostrateji mövqelərə sahib çıxmaq məqsədilə mütəmadi olaraq bu ölkəyə hücumlar etmişlər. Bölgədə yaşayan əhali dini baxışlarındakı fərqlərə baxmayaraq bu qüvvələrə qarşı daim birgə mübarizə aparmışdır.

Hazırda Azərbaycan xalqının və dövlətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bu zəngin irsin və mədəniyyətin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılmasıdır. Müasir dövrdə tolerantlıq Azərbaycanın əvəzsiz, dünyanın bir çox ölkələrinin həsəd apardığı milli-mənəvi sərvətinə çevrilmişdir. Bu ənənənin zəiflədilməsinə yönələn bütün cəhdlərin qarşısı dövlət tərəfindən davamlı olaraq alınır. Bu işdə dövlət qurumları ilə yanaşı ictimai təşkilatlar da aktiv iştirak etməlidirlər.

Azərbaycanda dinə dövlət qayğısı. Müasir dövrdə ölkədə yaşayan müxtəlif din və məzhəblərin nümayəndələrinə qayğı göstərmək, onların problemlərini həll etmək Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Hökumət davamlı olaraq bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirir.

Ölkəmizdə yaşayan qədim xalqlardan biri yəhudilərdir. Məskunlaşdıqları digər ölkələrdə işgəncə və təzyiqlərə məruz qalan yəhudilər yurdumuza pənah gətirərək 2500 ildən artıqdır ki, bu bölgədə sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşayırlar. Onlar ölkəmizdə heç vaxt dini dözümsüzlüyə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmamış, əksinə daim yerli əhalinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşlar.

Ölkəmizdə yəhudilərin ümumi sayı 16.000 təşkil edir. Bunlardan 11.000-i dağ yəhudiləridir ki, onların da təxminən 6.000-i Bakıda, 4.000-i Qubada, 1000 nəfəri isə digər şəhərlərdə yaşayır. Əşkinazi yəhudilərin sayı 4,3 min nəfərdir. Gürcü yəhudilərinin təxmini sayı 700 nəfərdir.

Hazırda yəhudilər Azərbaycanda üç qurumla - Dağ, Əşkinazi və Gürcü yəhudiləri icmaları ilə təmsil olunur. Quba rayonundakı Qırmızı qəsəbə postsovet məkanında dağ yəhudilərinin kompakt yaşadığı yeganə məkandır. Ölkəmizə XIX əsrdə pənah gətirən Əşkinazi yəhudilər daha çox Bakı və Sumqayıtda məskunlaşmışlar.

2003-cü ilin mart ayında Azərbaycan hökumətinin diqqəti sayəsində Bakıda yeni yəhudi sinaqoqu istifadəyə verilmişdir. Avropada ən böyük sinaqoq sayılan bu ibadətgah köhnə məbədin yerində inşa olunmuşdur. Açılış mərasimində dövlət rəsmiləri, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini icmaların rəhbərləri və xarici ölkələrdən qonaqlar iştirak etmişlər. Sinaqoqun tikintisində xaricdə fəaliyyət göstərən yəhudi təşkilatları ilə yanaşı, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Rus Pravoslav Kilsəsinin Qafqaz və Xəzəryanı Yeparxiyası yaxından iştirak etmişdir.

2003-cü ilin sentyabr ayında Bakıda "Or-Avner" Xabad Lyubaviç Beynəlxalq Fondunun maliyyələşdirdiyi ilk yəhudi orta ümumtəhsil məktəbi fəaliyyətə başlamışdır. Açılış mərasimində xaricdə yaşayan yəhudi icmalarının nümayəndələri, eləcə də Azərbaycan rəsmiləri iştirak etmişlər.

Azərbaycanda yəhudi icmaları ilə bərabər xristianlığın pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq qollarını təmsil edən dini icmalar da fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə pravoslavlıq qoluna mənsub xristianlar çoxluq təşkil edir, xristianlıq əsasən Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində geniş yayılmışdır.

Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1920-ci ildə bağlanmış Cen Mironosets kilsəsinin binası 1991-ci ildə Rus Pravoslav kilsəsinə verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, kilsəni 1907-ci ildə məşhur Azərbaycan xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev inşa etdirmişdir. 2001-ci ilin may ayında Azərbaycanda səfərdə olan bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksı bu məbədə baş kafedral kilsə statusu vermişdir. Kilsə Sovet hakimiyyəti dövründə anbar kimi istifadə olunduğunda dağıntılara məruz qalmışdır. Kilsənin təmirini Moskvada yaşayan azərbaycanlı iş adamı Aydın Qurbanov öz üzərinə götürmüş, baş kafedral kilsə tezliklə təmir olunmuş və 2003-cü ilin mart ayında dindarların istifadəsinə verilmişdir. Kilsənin açılış mərasimində Ümummilli Lider Heydər Əliyev, hökumət üzvləri, səfirliklərin nümayəndələri iştirak etmişlər. Hazırda Bakıda 3, Gəncə və Xaçmazda 1 rus pravoslav kilsəsi, Sumqayıtda 1 məbəd fəaliyyət göstərir.

2003-cü ilin aprel ayında Rum Patriarxı I Varfolomey Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə ölkəmizdə rəsmi səfərdə olmuş, dövlət rəsmiləri, din xadimləri, müsəlman, xristian, yəhudi icmalarının rəhbərləri ilə görüşlər keçirmiş, dini durumla tanış olmuş və ölkədə fəaliyyət göstərən dini icmalar arasındakı münasibətləri yüksək qiymətləndirmişdir. Qonağı həmin dövrdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev də qəbul etmişdir.

Azərbaycan hökuməti 1999-cu ildə katolik icmasının dövlət qeydiyyatına alınmasına şərait yaratmış, əvvəllər dini ayinləri evlərdə icra edən icma üzvlərinə 2000-ci ildə ibadətlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə xüsusi bina alınmış və kilsəyə çevrilmişdir. Sonrakı illərdə Azərbaycan hökuməti ilə Vatikan arasındakı razılığa əsasən Bakıda Nobel prospektində Roma katolik kilsəsi inşa olunmuşdur. Açılış mərasimində dini icmaların nümayəndələri ilə yanaşı dövlət rəsmiləri də iştirak etmişdir.

Roma katolik kilsəsinin başçısı II İohann Pavel 2002-ci ilin may ayında Azərbaycan hökumətinin rəsmi dəvəti ilə Bakıda səfərdə olmuş, dövlət rəsmiləri, ictimaiyyətin nümayəndələri ilə görüşmüşdür. O, Azərbaycandakı mövcud dini dözümlülüyü yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Azərbaycanda dinlər arasında mövcud tolerantlıq və dözümlük münasibətləri dünyanın bir çox ölkələri üçün yaxşı nümunə ola bilər”.

Azərbaycanda dövlət qayğısı ilə əhatə olunan azyaşlı, qədim xalqlardan biri də əsasən Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində yaşayan udilərdir. Dünyada udilərin sayı 10.000-ə yaxındır ki, onların da təqribən 7000-i Azərbaycandadır. Əsrlər boyu azərbaycanlılarla udilər dinc şəraitdə, yanaşı yaşamış, onların arasında daim dostluq əlaqələri və qarşılıqlı anlaşma mövcud olmuşdur. Müasir dövrdə də bu ənənə uğurla davam etdirilir.

Azərbaycan hökumətinin diqqət və qayğısı sayəsində 2003-cü ildə alban-udi dini icması dövlət qeydiyyatına alınmışdır. 1836-cı ildə Rusiya çarının fərmanı ilə alban kilsəsi və katolikosluğu ləğv edilmiş, alban məbədləri erməni apostol kilsəsinə verilmişdi (6). Azərbaycan hökumətinin dini fəaliyyət sahəsində yetirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində udi etnosu itirilmiş hüquqlarını tam bərpa etmişdir. Onlara məxsus tarixi abidələrin bir qismi

yenidən bərpa olunmuşdur ki bunlardan biri Qafqazda, eləcə də dünyada ən qədim xristianlıq məbədlərindən biri sayılan, vaxtilə Şəkinin Kiş kəndində inşa edilən alban kilsə-muzeyidir. Bu kilsə 2003-cü ildə əsaslı şəkildə bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir. IV-V əsrlərə aid kilsənin təmirinə 2000-ci ildə başlanılmış və 2003-cü ildə başa çatdırılmışdır. Kilsənin bərpasında xarici alimlərlə yanaşı, azərbaycanlı alimlər də böyük əmək sərf etmişdir.

2006-cı ilin may ayında Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində Müqəddəs Yelisey adlı qədim alban kilsəsinin yerində Çotari adlı alban-udi kilsəsinin açılış mərasimi keçirilmiş, tədbirdə hökumət üzvləri, dini icmaların nümayəndələri, xarici ölkələrin səfirləri və qonaqlar iştirak etmişdir.

Azərbaycanda dövlətin din sahəsinə qayğısına dəlalət edən məsələlərdən biri də müstəqillik illərində dini ibadət yerlərinin, məscid, kilsə və sinaqoqların sayının sürətlə artmasıdır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyin bərpa edən zaman ölkədə 18 məscid mövcud idi. Hazırda Azərbaycanda 1956 məscid, 748 ziyarətqah, 13 kilsə, 7 sinaqoq və digər ibadət yerləri fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda 2009-cu ildə “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilən müvafiq dəyişikliklərdən sonra Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində 588 dini icma qeydiyyatdan keçmişdir. Onlardan 567-i islam, 21-i qeyri-islam qurumudur. Həmin icmalardan 12-i xristian, 6-i yəhudi, 1-i krişna, 2-i bəhai icmasını təmsil edir.

Dini durumun sabitliyinin qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər. Müasir dövrdə Azərbaycan hakimiyyəti dini durumun sabitliyinin qorunması, dini dözümlülük ənənələrinin qorunub saxalanılması və radikalıq meyillərinin qarşısının alınması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirir. Hazırda Dini durumla bağlı narahatlıq doğuran məsələlərdən biri son illər müəyyən qüvvələrin bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda dindən siyasi məqsədlər və insanlar arasında qarşıdurma yaratmaq məqsədilə istifadəyə çalışması və dindarlar arasında radikalıq meyillərinin artmasıdır. Həmin qüvvələr dindar insanları siyasi proseslərə və münaqişələrə cəlb edərək onlardan hakimiyyətə qarşı istifadə etməyə, dini məsələləri siyasiləşdirməyə çalışırlar. Siyasi mübarizədə din amilindən bəhrələnmək məqsədilə ictimai təşkilatlar, birliklər yaradır və əhalinin dindar təbəqəsini siyasi proseslərdə fəal iştiraka çağırırlar. Siyasi fikirlərini əsaslandırmaq, məqsədlərinə çatmaq üçün isə Quran ayələrinə və peyğəmbər hədislərinə istinad edirlər.

Bu məqsədi həyata keçirmək üçün yerli və xarici mətbuatın imkanlarından da geniş istifadə olunur. Hər hansı din və ya məzhəb haqqında həqiqətə uyğun olmayan, şişirdilmiş, qarşıdurma yarada biləcək məlumatlar yayılır. Eyni zamanda bir sıra hallarda həmin mətbu orqanlarda Azərbaycanda dindarlara qarşı zorakılığın göstərilməsi, hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı qərəzli məlumatlar dərc olunur. Bir çox hallarda bu yazılar qeyri-peşəkar müəlliflər tərəfindən sifariş əsasında hazırlanır və daha çox dini sahədə yaranmış qarşılıqlı anlaşmanın, sabitliyin və dözümlülüğün pozulmasına xidmət edir.

Son illər bir sıra müsəlman dövlətlərində baş verən hadisələr dindən siyasi məqsədlər və qarşıdurma yaratmaq məqsədilə istifadənin ölkədə sabitliyin pozulması, vətəndaş müharibəsinin baş verməsi ilə nəticələndiyini göstərir. Hazırda xüsusilə islamdan siyasi məqsədlərlə istifadəyə cəhd edildiyi ölkələrdə vəziyyət gərgin və mürəkkəb olaraq

qalmaqdadır. Bu ölkələrdə baş verən hadisələr islamın siyasi proseslərə cəlb olunmasının, dindən qarşıdurma yaratmaq məqsədilə istifadənin hansı fəsadlarla nəticələnəcəyinə açıq nümunədir.

Belə bir şəraitdə dinlərarası qarşılıqlı anlaşma, hörmət prinsiplərinin qorunub saxlanması və dindən siyasi məqsədlər üçün istifadənin qarşısının alınması üçün düzgün dini maarifləndirmənin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə bir çox müsəlman ölkələrində baş verən münaqişələrin əsas yaranma səbəblərindən biri dini maarifləndirmənin zəif aparılması, dini şüur səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Bu məsələ bizi də ciddi surətdə düşündürməlidir.

Bu baxımdan dini durumun sabitliyinin qorunması məqsədilə dini vəziyyət daim nəzarətdə saxlanılmalı, qarşıdurma meyillərinin qarşısı alınmalı və sağlam dini maarifləndirmənin aparılması istiqamətində səylər daha da gücləndirilməlidir. Dövlət dini maarifləndirmə prosesindən kənar qalmamalı, bu prosesin aktiv iştirakçısı olmalı və dini maarifləndirmənin Azərbaycan dövlətçiliyi konsepsiyası çərçivəsində aparılmasına nail olmalıdır. Dini maarifləndirmənin xarici dairələrin vasitəsilə, təəssübkeşlik, dini dözümsüzlük ideyalarının təsiri altında aparılması ölkədə din sahəsində yaranmış sabitliyin, dini dözümlülüğün pozulmasına gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda bu məsələdə bütün sağlam qüvvələr vahid mövqedən çıxış etməlidirlər.

NƏTİCƏ

Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan xalqı tarix boyu digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibət ilə seçilmişdir. Digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibət, onlarla sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq Azərbaycan xalqının təbiətindən, insanpərvərliyindən və xoş mərəmliliğindən irəli gəlir. Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif dinlərin, dini cərəyanların yayıldığı, qovuşduğu, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və əməkdaşlıq etdiyi bir məkan olmuşdur. Zərdüştilikdən başlayaraq sonuncu böyük din islamadək bütün dinlər Azərbaycanda yayılmışdır. Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil etməsinə baxmayaraq ölkə Konstitusiyasında bütün dini etiqad və təlimlərin qanun qarşısında bərabər olduğu təsbit olunmuşdur. Qanunvericiliyə əsasən ölkədə hər hansı bir dinin digər dindən üstün olması barədə təbliğatın aparılması qadağandır.

Yuxarıda qeyd olunan bölmələrdə müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq dini təriqətlərin öz ideyalarını yaymaq və tərəfdarlar toplamaq məqsədilə Azərbaycanda dini təhsil şəbəkəsi yaratmaq, inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək işinə xüsusi önəm verməsindən, bu məqsədlə respublikanın müxtəlif bölgələrində dini kurslar və mədrəsələr təşkil etməsindən bəhs etdik.

Eyni zamanda hazırda Azərbaycan xalqının öz dini dəyərlərinə qayıdış dövrünü yaşadığını, cəmiyyətdə dini dəyərlərə, dinin müasir cəmiyyətin həyatında oynadığı rola münasibətin formalaşması prosesinin getdiyini qeyd etdik. Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, dini etiqad azadlığının təmin olunması istiqamətində ciddi addımların atılması, dinin cəmiyyət həyatında oynadığı rol, ölkənin inkişafına təsiri ilə bağlı geniş müzakirələrin aparılması məsələsinə toxunduq.

Qeyd olunanlara istinad edərək hazırda dövlətin ölkədə milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasına xüsusi önəm verdiyi, dini etiqad azadlığı, dini qurumların dini ayin və mərasimləri sərbəst yerinə yetirməsi üçün şərait yaratdığı və onlara qayğı göstərdiyi nəticəsinə gəldik.

Müasir dövrdə dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Qərbə inteqrasiya ilə bərabər mənəvi dəyərlərin, tolerantlıq ənənəsinin qorunması və gənc nəsle aşılmasıdır.